MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

POLGÁR, Ernő
A kultúrák eredete és ősképei. Bevezetés a mítoszok és szimbólumok világába / The origins and prehistory of cultures. Introduction to the world of Myths and Symbols
Eredeti közlés /Original publication:
2005, Budapest, 3BT Kiadó, 104 old.
Elektronikus újraközlés/Electronic republication:
AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.002.852
Dátum/Date: 2018. március / March.
filename: POLGARerno_2005_KultEredete
Az elektronikus újraközlést előkészítette
/The electronic republication prepared by:
B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd
Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document
POLGÁR, Ernő: A kultúrák eredete és ősképei. Bevezetés a mítoszok és szimbólumok világába / The origins and prehistory of cultures. Introduction to the world of Myths and Symbols, **1–107. old.,** No. 000.002.852, http://afrikatudastar.hu
Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:
Interneten / At the Internet
Kulcsszavak/Key words
magyar Afrika-kutatás, a kultúrák eredetével kapcsolatos fogalmak kislexikona
African studies in Hungary, small encyclopaedia for the concepts in connection of the origin of cultures

---

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK-DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

Polgár Ernő

A KULTÚRÁK EREDETE ÉS ŐSKÉPEI

A világ kultúrái

1.

A civilizációk eredete nem más, mint a törzsfejlődést ismétlő egyedfejlődéssel születő ember tudatának ébredése. S mivel a mítoszok (hagyományok) és archetípusok (ősképek) az emberi tudat első teremtményei: a civilizációk eredete tehát nem más, mint az álmokban feléledő ősképek s azok borzongató világa.

P. E.

POLGÁR ERNŐ

A kultúrák eredete és ősképei

Bevezetés a mítoszok és a szimbólumok világába

3BT KIADÓ

© Polgár Ernő, 2005
© Fotók: Polgár Ernő

A borító Polgár Ernő: A palotaőr c. fotója
felhasználásával készült

ISBN 963 86829 1 4

3BT KIADÓ
Felelős kiadó: Burány Tamás
Készült
a 3BT műhelyében, Budapest
Telefon: 420-9427
a Saluton Bt. közreműködésével

GALAPAGOSZI MANDALA

Betűk! Alfától omegáig! A variációk úgy illeszkedik egymáshoz, mint a gének, amelyek színessé és változatossá formálják a teremtést.

Szavak! Születnek, csiszolódnak és elkopnak. Újak születnek s mondatokat, történeteket alkotva világítják meg az elénk táruló világot, mint a kozmosz csillagokkal tűzdelt lepedője a végtelen égboltot.

A mitikus idő maga a teremtés, amelynek kezdetén a káosz artikulációjából született az alsó, a középső és a felső világ, a föld, a víz, az ég, a Nap, az égitestek, a növények, az állatok és az ember. A hangok képzéséből jöttek létre a szavak, azokból a mondatok, és az intelligencia égitestként világító találmánya az írás, melynek ismerete és használata korokon át papi kasztok kiváltsága volt. Az egyiptomi hit szerint az írás istentől való: Ré mondotta, és Thot feljegyezte. Isteni eredetűnek vallja az írást az iszlám is: Allah találta ki a betűket, s tanította meg rájuk Ádámot. Írott szent szöveg a Tóra is: „Isten maga készítette a táblákat, az írás Isten írása volt, bele volt vésve a táblákba" – olvasható a Bibliában. A Teremtés könyve említi, hogy a világ számokból és betűkből áll. Eszerint az ábécé betűinek sorra vétele bizonyos értelemben azt jelenti, hogy bejárjuk a világmindenséget a kezdetektől végig, vagyis az aleftól a tauig (az alfától az ómegáig).

Mítoszelemzéseimet regiszteres füzetbe kezdtem írni betűrendben, de az évek alatt elsárgult oldalak beteltek, és a napló sorait be kellett írni a számítógépbe. A fájlok a titkokat és sorsokat úgy őrzik, mint a Galapagosz-szigetek a természet megismételhetetlen ősi formáit, „archetípusait"!

Amikor a Galapagosz-szigetekre érkeztem: édeni gőzfürdő vett körül és olyan ősi lények közelébe kerültem, amelyek azokkal az ősformákkal és ősképekkel azonosíthatók, amelyekről Jung svájci pszichológus és mítoszkutató írt. Jung megállapítása szerint az ősképek az emberi tudattalanunkban reprodukáló képek alakjában

formálják képzeletünk aktivitását. Az özönvíz mítosza például egymással nem érintkező mitológiákban is kialakult, kívül a személyiség határán, az úgynevezett kollektív tudatalatti régióiban.

A Galapagosz szigetén látottak Charles Darwint A fajok eredete című művében az evolúció felismerésére és megírására késztette. A galapagosz-szigeteki ősi lényekkel való találkozás az emberi ősképek világát tárja elénk, az azonosítatlan múlt láthatatlan végtelenjét, a tudattalan parttalan horizontját.

A szálloda kertjében, amelyet a tengerpartra vezető, pálmafáktól árnyékolt sétány köt össze a Csendes-óceánnal, Agrából – sebészprofesszor édesapjával, festőművész édesanyjával és testvéreivel együtt – érkezett indiai kislány mandalát készített csillogó kavicsokból és formás kagylókból. A galapagoszi mandala az „érintetlenség földjén" maga volt a világmindenség tükörképe.

A kora délutáni fülledtségben, amikor az indiai szent mandala, az isteneknek felajánlott gyermeki áldozati ajándék készült, a közelben üldögélve magam a mitológiai, dramaturgiai és lélektani egybevetéseket jegyeztem le a laptop dokumentumainak tárgyszavai alá, s ez az aleftől tauig terjedő fájlnevekből kialakult füzér hozta létre azt a világmindenséget átfogó galapagoszi szómandalát, amely: ősformákat, ősképeket, archetípusokat fűz egybe, amelyek a tudattalanban felidéző, utánzó, újrateremtő és újraalkotó képek alakjában formálják az embert és az emberi képzeletet.

A mítosz a tudat olyan fejlődési szakasza, amely megelőzi az írott irodalom kialakulását. Egyedfejlődésünk megismétli törzsfejlődésünk szakaszait, az ember pedig az emberré válás folyamatában „szellemi fogantatása" pillanatától, minden korban és kultúrában megalkotja mítoszát. A mítoszt, amely benne él, kollektív tudattalanunk része, s olyan ősi talán, mint a galapagoszi élővilág.

A mítosz az emberi tudat ébredése. A mítoszok szereplői, az álmok és az emberi tudattalan ősképei pedig olyan titokzatosak, mint a galapagoszi élővilág.

Galapagosz (Ecuador) 2003.

Polgár Ernő

A KULTÚRÁK ŐSKÉPEI ÉS EVOLÚCIÓJA

(Bevezetés a mitológiai dramaturgiába)

A

ABLAK

Itt van mindjárt az ablak, mint fontos jelkép, a fénynek, a világosságnak, a nagyfokú látás képességének szimbóluma. Ennek révén tud kapcsolatot teremteni az ember, az emberi lélek a Nappal, az égitestekkel, az Istennel… Az ablak a ház szeme, örökké éber tekintete, mivel az ablakon át belátható a környező terület, s kellő időben tudomást szerezhetünk a közelgő veszélyről. Ha mitológiai szereplő nyitja ki az ablakot, lát mindent, egészen a Napig, s miképp a Teremtés könyvében olvasható, ha az Isten nyitja ki az égi ablakot a Nap és az eső előtt, „felfakadának ezen a napon a nagy mélység minden forrásai és az égi ablakok kitárulnak".

Az ablakon át beszűrődő Nap és a fény a vitalitás eredője.

Az ember világában ezért a színtelen, a sötét, a súlyos és az áthatolhatatlan a kóros lehangoltság: a kedélybetegség. A depresszió. A természetben pedig a világtól elzárt sivár kőrengeteg.

A depressziós létezése pangás és tespedés, önmagát lényegtelen messzeségbe, esetleges helyre állítva érzékeli, kötődései értelmüket vesztik, horgonyvetés nélkül hányódik, megrögzül a félresiklottságban. A létezés beszűkülésével életét mintegy börtöncellában éli, szándékai, törekvései pedig elszegényednek. Az értékrend átalakul, a sötét megvilágítás és a semmibevesző távlat jut kifejezésre.

A megokolatlan optimista derű, a ragadós, másokat is könnyen megejtő jókedv és felhőtlen-sziporkázó vidámság, a kirobbanó

indulatokkal terhes, vad, izgatott öröm, a hangulat emelkedettsége a felhangolt kedélyélet, a mánia; amely mint az esőerdő: színes, fénylő, könnyed, mint a kolibri. Fáradhatatlan, kimeríthetetlen, könnyű, rugalmas, a tökéletes egészség kifejezője, a vitális érzelmek pozitív áradása hatja át egész lényét és látja el kiapadhatatlannak tűnő energiával tudatos cselekvéseit. Ez tölti fel motívumokkal, ez duzzasztja magasabb szintű érzelmeit. Az őserdőben is minden buja! És micsoda színek mindenütt!

Micsoda atmoszféra! Gyönyör, evés, ivás, agresszivitás. Feszültség, izgatottság, idegesség. A lelki működések élénkek, felgyorsultak, a felhangoltság a gátlások gyengülésével, megszűnésével kapcsolódik, ötlet, elhatározás és tett egyetlen egységes folyamattá válik, a mérlegelés munkája minimálisra csökken. Merész a kockázatvállalás, könnyű és határozott a döntés. Az észrevevés terjedelme és részletezettsége növekszik, pontossága és mélysége viszont csökken. A gondolkodás tempója felgyorsul.

Naplemente után pedig minden megváltozik.

AKCIÓ

Akció a mitikus cselekmény megvalósulása a mitológiai szereplő játéka útján, vagyis a mitológiai szereplő fizikai és pszichikai mozgása a mítosz tartama alatt. Akciónak tekinthető a szövegmondás – dikció – is, a szöveg értelmező hangsúlyozása, tagolása, tempója és hanghordozása, de semmivel sem kevésbé fontosak a fizikai akciók, vagyis a mimika és a gesztus.

A mítoszok és a mitikus cselekmények megjelenítései alapjait képezték a színpadi művészetek megszületésének, időben és térben egymástól függetlenül kialakult ógörög, kínai és a középkori európai színházi kultúrának.

AZ ALAKVÁLTOZTATÁS

Az alakváltoztatás a mitológiai hős alakjának mágikus megváltozása. Ősi elv, hogy a valóság minden jelensége kölcsönösen átváltozhat egymásba. Az alakváltoztatás motívuma régtől fogva szerves része a mitológiai történeteknek. Átváltozott lényként szerepelhetnek emberré alakuló állatok, növények, egyes tárgyak,

szellemek. Vőlegény, menyasszony könnyűszerrel veti le éjszakára állatbőrét: tollruháját, hüllőkülsejét.

És a személyiség is változhat. Elrajzolttá, torzzá, a személyiség karikatúrájává válhat. Aki fukar volt, az zsugorivá, aki kárörvendő, az szemtelenül gunyorossá, aki rosszindulatú, az ellenségessé és impulzívvá válhat. Az öregedés során a személyiség profilja élesebbé válik, a sajátos jellemzők előtérbe kerülnek. A takarékos ember zsugori alakká változhat, a pesszimista megkeseredetté, a mások örömét meg nem értő irigykedővé, a makacsból konok, a törtetőből nagyzás és hatalmaskodás rabja, a hiúból korlátoltan önző és gőgös.

Az intelligencia előfeltételét képező emlékezet zavara egyaránt kiterjedhet a közvetlen és a régebbi emlékekre. A közvetlen emlékezés zavara a csökkent megjegyzőképességben jut kifejezésre: rövidesen elfelejtjük, amit észleltünk. A régebbi emlékek viszont tovább maradnak meg és idézhetők fel. Aggastyánokkal gyakran már csak a gyerekkorukról és a fiatal éveikről lehet beszélni.

Általában megfigyelhető, hogy az öregedő ember jobban gazdálkodik az erejével és az idejével. Módszeresebbé, pontosabbá, megbízhatóbbá válik, akkor is, ha nem energiájának csökkenése készteti erre. Elővigyázatosabb és türelmesebb, ízlése kifinomult, figyelmét sokszor jobban tudja koncentrálni egy-egy feladatra, mint némelyik fiatal, akinek figyelmét lényegtelenebb dolgok is elvonják. Fegyelmezettek és higgadtak, érzelmeik és indulataik kevésbé sodorják el őket, mint fiatal éveikben.

A humanizmus gyakran öregkorra érik be igazán.

A valamitől és valakitől mindig függő személyiségű alakot önbizalom hiánya és a független, önálló döntésre, tevékenységre való képtelenség jellemzi. Elhatározásaiban rendszerint másokra hagyatkozik, azokra a személyekre, akiktől függ, mert nem kockáztatja, hogy ezek jóindulatát elveszítse. Házastársára, vallási vezetőjére hagyja a döntéseket, hogy kapcsolatát ezzel biztosítsa. Önmagát gyámoltalannak, ügyefogyottnak érzi.

A veleszületetten gyenge személyiség egyezik a függőével, de az erőtlenség, az energiahiány látszik inkább elsődlegesnek.

A passzív-agresszív személyiség hangsúlyos vonása az igénybevétellel szemben az inkább közvetett, mint közvetlen ellenállás. Az ilyen mitológiai hős inkább piszmog, halogat, ellenállását a huzavona, csökönyösség, önfejűség, „feledékenység" határozza meg.

A narcisztikus személyiségű mitológiai szereplőt saját fontosságának, kivételességének és páratlanságának érzése és fantáziái töltik el. Határtalan hatalomról, sikerről, szépségről, ideális szerelemről álmodozik, állandó figyelmet követel és exhibicionista módon állandó csodálatra vágyik, ugyanakkor a feléje megnyilvánuló kritikával szemben vagy hidegen közömbös, vagy pedig harag, szégyen, megalázottság, vagy kisebbrendűségi érzés támad benne.

Nárcisz feljogosítva érzi magát arra, hogy különös előnyöket élvezzen, anélkül, hogy a kölcsönösség érzelme és lehetősége felmerülne benne. Bosszúsan veszi tudomásul, ha mások nem azt teszik, amit ő szeretne, személyközi kapcsolataiban kizsákmányoló, kapcsolatait hol túlidealizálja, hol alábecsüli, beleérző képessége gyenge.

Kitérő személyiségről beszélhetünk, ha a mítosz szereplője visszautasítás, megalázás, szégyen eshetősége miatt húzódik vissza a társas kapcsolatoktól, noha ezekre nagyon is sóvárog. Az ilyen túlzott érzékenység mögött alacsony önbecsülés húzódik meg; már a rosszallásra utaló legkisebb célzás is leveri őket anélkül, hogy gyanakvóak lennének.

A skizoid figura komoly, érzékeny és/vagy közömbös; visszahúzódó, befelé forduló, intim baráti kapcsolatai alig vannak; merev, gyakran intellektualizáló, esetleg különc.

A melankolikus típust jellemzi: a magas igényszint, önmagával szemben szigorú morál, szorgalom, kötelességtudat, rendesség, szolgálat és segítőkészség, szokásokhoz való ragaszkodás, az ún. anális triász (takarékosság, önfejűség és a pedantéria), elmélyülésre és töprengésre való hajlam, erős igazságérzet és „egyenesség".

A paranoid mitológiai szereplő gyanakvó, bizalmatlan, túlérzékeny, érzelmileg hűvös és merev. És humortalan. A hisztériás labilis és gyakran intenzív, viselkedése dramatizáló, kifejezéseiben

túlzó, a mítoszok szereplői közti kapcsolataiban hiú, feltűnést keltésre vágyó, önző és valakitől vagy valamitől függő lény.

A mítoszok szereplőinek személyiségét jellemezheti pesszimizmus, értéktelenség, hiábavalóság, optimizmus, labilitás, szorongásosság, gyanakvás, befelé fordulás, félénkség, tartózkodás, közöny, érzékenység, sérülékenység, ingerlékenység, indulatosság, agresszió, érzéketlenség, lelketlenség, felelőtlenség, gyerekesség, gyámoltalanság, élhetetlenség, függőség és engedelmesség.

A személyiségi tulajdonságok megléte és hiánya a konfliktusok forrása is a mitológiai helyzetekben.

ALAPESZME

Alapeszme az a fő gondolat, amelyet valamely mítosz kifejez, és amely annak tartalmi és formai motívumait meghatározó módon világítja meg és fogja össze.

ÁLLATOK

Az állatok szerepe is rendkívül nagy a mitológiában. Az emberiség fejlődésének korai stádiumában az állatok még nem váltak teljesen külön az emberi közösségektől, s a társadalmi hierarchiába tartoztak, s számos civilizációban tartoznak még ma is. Különösen elterjedt az állatoknak a világrészekkel, évszakokkal, természeti erőkkel való összekapcsolása. Kínában, Tibetben és Mongóliában állatokkal kódolják a megfelelő hónapokat. Az állatok már a legrégibb képzőművészeti emlékeken is az ábrázolás legfőbb tárgyai. Még a feltűnően emberi alakokat teremtő görög mitológiának is van egy meghatározó rétege, amely az állatokkal kapcsolatos: Zeusz bikává, Poszeidón lóvá változása. Vagy az istenek állatok alakjában való tisztelete (Athéné mint kígyó; Dionüszosz mint bika), illetve az istenek szent állatai és a bizonyos isteneknek szánt áldozat.

ÁLOMÁLLAPOT

A kifejlődött tudatzavar az álomállapottal mutat rokonságot. Az alakminőségek kötetlenül lebegnek, a tér-idő kategóriák feloldódnak, az érzelmi színezettség és feszültség uralkodóvá válik, az ala-

kítás szabadsága megszűnik. Ezeknek megfelelően az érzéki csalódások és hallucinációs élmények, a figyelem zavara és a személyiség sajátos változásának tünetei jelentkeznek: a sámán, a varázsló, a transzállapotba került egyén nem tud „önmagához jutni", nem tud „kész lenni magával", nem tud élményeinek központjába kerülni és nem tud átállni az aktuális helyzet változásainak megfelelően, hanem „kiszakítottnak", „visszavetettnek", „elsüllyedtnek" érzi magát.

ÁLOMHOZ HASONLATOS TUDATÁLLAPOT

Ha a tudatállapot megváltozik s az álomhoz hasonlatossá válik, a tér- és időkategóriák felbomlanak, a fogalmi gondolkodás helyét a szimbolikus jelentőségű képek áramlása foglalja el. A valóság ezeknek a képeknek a szövetén, meghamisítva jelenik meg a mitikus transzállapotban, s a szereplő cselekvései sem célirányosak, hanem jórészt csupán expresszívek.

Homályállapotban lévő sokkal inkább irányul a külvilágra, a szituáció egészében, megfelelő módon történő megragadására azonban képtelen, a homályból nem tud kilépni, bár nem is fogja fel, hogy a homály eltakar előle valamit. Szorongásainak, félelmeinek megfelelően is könnyebben és határozottabban cselekszik.

Delíriumban viszont az élmények és a törekvések összefüggése laza és változó, a gyakran szüntelen mozgások nem állnak össze célcselekvéssé, hanem puszta jelzésekként halnak el.

Ködös állapotban a tudatborulás kevésbé mély vagy hullámzó, az érzékcsalódások ritkábbak, mint delíriumban. Heves indulatok is létrejöhetnek.

Perzsa szufi szerzetes a dobok pergése és az extatikus tánc hatására nyelvét tőrrel vagdossa, s az álomhoz hasonlatos tudatállapotban önmagában is kárt tehet.

ALSÓ MITOLÓGIA

Manhardt német néprajzkutató alkotta meg az „alsó mitológia" kifejezést: olyan lények tartoznak ide, akiknek nincs isteni státusuk, de – mint afféle démonok- beavatkoznak az emberek életébe,

találkoznak az emberekkel, emberré változnak, s számos hagyományban nagyobb a jelentőségük, mint az isteneknek.

AMNÉZIA

Civilizációnk története mintha mindig újra és újra azonos jelmezben adná elő szerepét, átfestett díszletekben és mindig új közönség előtt.

Mintha az elődök elfelejtették volna elmesélni a már látottakat.

ANTROPOGÓNIKUS MÍTOSZOK

Az ember eredetéről, teremtésről szólnak az atropogónikus mítoszok, amelyek néha az ember egyes szerveinek eredetét beszélik el. Többségükre jellemző, hogy kezdetben minden emberi külsejű: minden lényt, állatot, tárgyat és jelenséget – a Napot, a Holdat, a csillagokat, a törzs lakóhelyét, sőt az egész világegyetemet is – gyakran úgy írják le, mint amely az „első ember" testrészeiből keletkezett.

ARAB ŐSKÉPEK

Az Arab-félsziget északi és középső részén lakó arab népek hitvilága az iszlám kialakulásáig nem áll össze egységes rendszerré. Az arab törzsek északon kapcsolatba kerültek Szíria és Palesztina népeivel, és átvették tőlük az írott arámi nyelvet. Közös és lokális istenek egyaránt megtalálhatók a panteonjukban. Főistenük, Sara a világ ura…Sara, a nabateai főváros, Petra egyik részének neve. Petrában Sara főisten bálványa egy megmunkálatlan fekete kőkocka előtt mutatták be az áldozatokat. A kultusz Allahéval párhuzamosan élt. Allah a világ és az emberek megteremtője, az istenek vezetője és apja, akit az ég és az eső isteneként tiszteltek; Mekkában minden más istennél jobban.

A térség még őrzi az elámi, hettita, hurrita, jemeni és kasszita népek világnézetének emlékeit. A kasszíták a mai Nyugat-Irán területén éltek az ókorban, és meghódították Babilont. Isteni származású ősükként Kassút tisztelték, s képzeletük az egész világot benépesítette démonokkal: vannak köztük félig ember, félig állat alakúak, szárnyas szfinxek, griffek.

Az ókori Jemen területén több állam állt fenn: Sába, Katabán és mások, ahol mesterséges öntözésen alapuló, földművelési kultúrában sémi népek éltek. Hitviláguk mezopotámiai és ókori arab hatást mutat.

Elám fővárosa Szúza volt, az elámiak világnézetére erősen hatott a sumer-akkád mitológia. A hettita állam fővárosában, Hattusában – ma Bogazköy – főistenként a napistent tisztelték.

ARANYKOR

Az aranykor elképzelése az emberiség boldog és gondtalan állapotáról az antik világban alakult ki. *Hésziodosz* szerint Kronosz főisten uralma idején az emberek első nemzedéke teljes gyönyört élvezett: „Azok az emberek úgy éltek, miként az istenek, nyugodt és tiszta lélekkel, nem ismerték a bánatot, és nem ismerték a munkát. És a szomorú öregség nem mert ellátogatni hozzájuk… Úgy haltak meg, mintha álomba szenderednének… Dúsan termő földek maguktól adtak nagy és bőséges termést…"

Az aranykort azonban az ezüstkor követte, majd a rézkor, s mindegyik nehezebb és nyomorúságosabb volt az előzőnél. A negyedik volt a héroszok kora, akik Trójáért küzdöttek, s végül bekövetkezett a mai, a vaskor, a teljesen elrontott és kegyetlen világ.

ÁSVÁNYOK

Az ókori közel-keleti hagyományban számos olyan példát találunk, amelyekben az ásványok mint drágakövek mitologikus jelképekké váltak. Az értékes kövek jelentős szerepet játszanak a bibliai képes beszédben is. Izajás könyvében olvasható: „…és megmutatá nékem azt a nagy várost, a szent Jeruzsálemet, amely Istentől szállott alá a mennyből. Benne van az Isten dicsősége, és annak világossága vala a legdrágább kőhöz, úgymint kristálytiszta jáspis kőhöz."

Még szembeötlőbb szerepet játszanak az ásványok a délkelet-ázsiai és távol-keleti hagyományokban s kiváltképpen az ókori Kínában, ahol a jade-nak jut kitüntetett hely.

ASZTRÁLIS MÍTOSZOK

A csillagképekről, csillagokról, bolygókról szóló asztrális mítoszok elterjedt motívuma szerint a csillagok emberek, akik az égbe kerültek és ott csillaggá, vagy csillagképpé változtak. A görög mitológiában az égbe emelt istenek és nimfák alkotnak csillagképeket. A sumer-akkád asztrális mítoszok nagy hatással voltak más népek kultúrájára. Mitológiájukban minden istennek megfelelt a maga égiteste. Különös jelentőséget tulajdonítottak a Vénusz-bolygónak.

ÁTÉLÉS

Egyrészt a mítoszt előadó, másrészt a néző egyik lehetséges lélektani állapota a mítoszjáték folyamán. Az átélés folyamata és kérdése már az ókorban művészi probléma volt, és azóta is vita tárgya. A kérdés úgy merül fel, hogy a mítosz interpretálója érzi-e azokat az érzéseket, indulatokat, amelyeket ábrázol, vagy ismerve a különböző érzések, indulatok megjelenítésének lehetőségeit, szüntelenül magát figyelő tudattal illusztrálja az ábrázolt lélektani mozzanatokat. A két lehetőséget, mint a színészi mesterségre vonatkozó alapvető dilemmát, Diderot állította egymás mellé, s ő maga az átéléssel szemben a tudatos illusztrációt kívánta a színésztől. Vele szemben Rousseau az átélést követeli szerepjátszás közben. Századunkban az átélés legerőteljesebb képviselője Sztanyiszlavszkij volt, az átélést szinte tiltó illusztrációé Brecht. Elméletben a két álláspont kibékíthetetlen, a művészi gyakorlatban rendszerint egymás mellett, egymással elvegyülve érvényesül.

ÁTVÁLTOZÁSOK

A történelem járja köreit, akár egy CD-ROM.

A kultúrák fejlődésének sajátossága az ember változtatási kényszere, céljainak megfelelően. Jézusnak, Schopenhauernak, Marxnak, József Attilának ha lett is volna végrendelete, akkor is azt láthattuk volna, hogy Jézusét a jezsuiták kínzókamráiban, Marxét a szibériai haláltáborokban, Schopenhauerét Mengele jelenlétében, Józsefét a munkásmozgalmi panteonban bontották volna fel.

Minden reménykeltő eszme teremt és rombol tehát.

AUSZTRÁLIAI BENNSZÜLÖTTEK ŐSKÉPEI

Az ausztráliai bennszülöttek már a kőkorszak elején benépesítették ezt a földrészt, s korunkig megőrizték ősi kultúrájukat, amelyet át- meg átszőnek az ausztráliai törzsek szertartásai, a totemkultusz és a beavatási rítusok. Felfogásuk szerint természetfeletti rokonság van egy bizonyos embercsoport, törzs és az úgynevezett totem között, amely valamilyen állat vagy növény. Egyes csoportok fantasztikus totemősöktől származtatják magukat, a történetek elmesélik e totemősök bolyongásait, amelyek rendszerint azzal végződnek, hogy ezek a lények visszavonulnak a föld alá, s eltűnésük helyén emlékül hagynak valamilyen követ, sziklát, vagy ilyen emlékkővé változnak át. Aztán szirtek, hasadékok, vizek szent hellyé válnak a bennszülöttek számára, kultikus központtá, ahol titkos vallási szertartásaikat végzik, és őrzik megszentelt totemjelvényeiket.

AZTÉK-, MAJA-, TOLTÉK ŐSKÉPEK

Az aztékok a maják, a toltékok és a leigázott, szomszédos népek hiedelmeit vették át, amelyek szerint két kezdet, két őselem: – a világosság és a sötétség, a nap és a víz, az élet és a halál – örök harca figyelhető meg. Az ember élete pedig a természeti erőket megtestesítő istenek akaratától függ. Ezért kell az isteneket szüntelenül, egyeseket naponta táplálni embervérrel, ami nélkül elpusztulnának. Az istenek halála világkatasztrófát okoz, gondolták az aztékok.

Isteneik tiszteletére templomot emeltek. Azokban állították fel az isten kőből vagy fából faragott szobrát.

Dél-Amerika tucatnyi indián népe nem ismerte az írást, hitük ezért csupán csak rekonstruálható. Jellemző, hogy a mai világ alkotóelemeinek megjelenését náluk valamilyen világméretű katasztrófa előzi meg.

B

BAL

A legtöbb mitológiára jellemző, hogy a „bal” fogalmát általában negatív értelemben használják, a „jobb” fogalmát pedig pozitív értelemben. A középkori misztériumjátékokban baloldalt jelenítették meg a poklot, jobbra a mennyországot.

BÁRÁNY

A mítoszokban a bárány szerepel leggyakrabban mint áldozati állat, rendszerint mint tiszta, a Napnak, a tűznek szánt áldozat – s megfordítva: a fekete bárány az alvilág isteneinek, gonosz szellemeknek engesztelésül szánt áldozat. Az ókori állattenyésztő népeknél nagy szerepet játszottak a bárányok a szertartásokban: a Bibliában sokszor szerepel áldozati állatként, leölik és elégetik. Az ókori Egyiptomban számos templomhoz hozzátartoztak a gazdasági hasznosításból kivont szent bárányok. Áldozati levágásukra felnőttkorukban került sor: bebalzsamozták és ünnepélyesen eltemették őket.

BARLANG

A hagyományokban a barlang is szimbólum. Belső és fedett, szemben áll a rajta kívül lévő világgal, miként a láthatatlan a láthatóval, a sötét a világossal. Platón az Államban az ember földi létét az olyan leláncolt rabok helyzetéhez hasonlította, akik a barlang mélyén lakoznak; minthogy arccal a fal felé fordulnak, csupán a barlang előtt elvonuló emberek árnyékait láthatják – mindössze ennyit tudnak a valóságos világról. A barlang képében gyakran összefonódik az élet, a halál és a feltámadás eszméje, s ez meg is magyarázza, hogy a barlangokat miért használták szentélynek, a korai keresztények pedig templomoknak.

BEAVATÁSI SZERTARTÁS

Beavatási szertartások gyakorlatilag minden olyan szövegben találhatók, amelyekben szerepel a hőssé válás epizódja. Az avatás során valaki az egyik státusból egy másikba kerül át: befogadja valamilyen zárt kör, teljes jogú tagja lesz a törzsnek, férfitársaságoknak, ezoterikus kultusznak, a papok, varázslók vagy sámánok körének, s az avatás ad formát ennek a státuszváltozásnak, amely lehet akár a felnőttkorba lépés, a házasulóképesség elérése. Az avatás a szertartásban a halállal és újjászületéssel egyenlő, ami azt a felfogást tükrözi, hogy az új állapotba kerülő egyén mintegy megsemmisül régi mivoltában.

A rituális avatások fontos eleme a próbatétel, amelyet a hősnek ki kell állnia a holtak birodalmában, az égben, gonosz szellemek, szörnyek lakta valamilyen más országban.

A hős bizonyságát adja helytállásának, segítő szellemekre, mágikus erőre tesz szert, hatalmat nyer az elemek felett, megszerez valamit az embereknek, az ő békés életükre törő szörnyeket pusztít el. A mitológiai hős halálát a mítosz gyakran időlegesnek fogja fel, reményt nyújt, hogy az illető visszatér a holtak birodalmából, s a jövőben új életre támad.

BÉKA

A békának nem kis szerep jut az ember alkotta mítoszokban. Számos esetben kapcsolatban áll a termékenységgel, az alkotó- és nemzőerővel, az újjászületéssel vagy az alvilággal, dögvésszel, betegségekkel, halállal. A teknősbékához, halhoz vagy valamilyen tengeri állathoz hasonlóan egyes esetekben a béka is hátán hordozza a világot. A túlvilággal kapcsolatban álló termékenységistennőt az ókori Egyiptomban békafejjel ábrázolták. Aiszóposz meséjében a békák királyt kérnek maguknak a viharistentől, más folklórban békakirályfi szerepel.

BELSŐ MONOLÓG

Franciául: monologue interieure – a mitologikus irodalom egyik ábrázolási módszere, amikor a mítosz valamelyik hőse tudatfolyamatát a színpadi monológhoz hasonló formában mondja el.

BIKA

A Bika is mitológiai állat: a sumér és egyiptomi hiedelemvilágban különféle kapcsolatokat találunk a bika és a neki megfelelő mitológiai alak között. A Gilgames és az égi bika című sumér dalban Innin istennő – mivel megharagudott Gilgamesre, aki visszautasította szerelmét – eléri, hogy az istenek megteremtsék az égi bikát, amely majd bosszút áll. A bika az égből száll alá az Eufráteszhez, és kiissza a folyót. Gilgames legyőzi a bikát: a jelenetet előkerült pecsétek ábrázolják. Zeusz bika alakjában rabolja el Európét. A bika az indiai Mahábháratában és a Rámájanában is az istenség szimbóluma.

BIZALMAS

Franciául: confident – a francia tragédia egyik jellegzetes szerepe. De a mítoszok főszereplői mellett is gyakran jelenik meg állandó kísérő – barát, barátnő, dajka, szolga, beszélni tudó állat, kőszikla, fa –, akinek a mítosz főszereplője kiönti szívét, megbeszéli vele örömét, bánatát, s aki így tulajdonképpen a monológ feloldását szolgálja.

BÓDÍTÓ ITAL

Bódító italok a legtöbb vallási hagyományban előfordulnak. Kimutatható az a törekvés, hogy ezek egyféle anyagból készüljenek: Mexikóban aloélevélből, az amerikai indiánoknál maniókából vagy kukoricából. A kínaiak rizsből készítik a pálinkát, Európában árpából vagy kölesből a sört, szőlőből a bort. A bódító italok hierarchiájában kitüntetett helyet foglal el a halhatatlanság itala, amely elfogyasztójának örök életet ad. Az élet vizével csak az istenek élnek és rendelkeznek szabadon. Jellemző példa az ilyen isteni eredetű élet vizére a görög mitológiában a nektár, ami legyőzi a halált, fenntartja az istenek halhatatlanságát. Ez termel vért az isteneknek, amely más, mint az embervér. A nektár gyakran szerepel együtt az ambróziával, az istenek eledelével.

Hallucinogén tulajdonságok jellemezték az ókori indiai rituális italt, a szomát, amelyet Szoma égi isten egyik megtestesülésének tartották.

BOR

Rómában a borral kapcsolatos valamennyi ünnepséget Jupiternek mint vallásistennek szentelték. A bor és borkészítés ógörök istene Dionüszosz, a villámszóró Zeusz fia, aki egészséget, erőt ad, elűzi a gondokat, a félelmet, a szenvedést, felvidámítja és örömmel tölti el a szívet. Számos civilizációra jellemző, hogy fokozott figyelmet szentel a „küszöbállapotnak", amelynek átlépése után a szent és az isteni részegség átcsap az ellenkező állapotba.

A bor a termékenység ősi szimbóluma. Vérrel való azonosságának korai tanúbizonysága az a hettita katonai eskü, amelyben a szertartást végző így kiált fel, miközben bort önt:

– Ez nem bor, ez a ti véretek!

Máté evangéliumában írja, hogy a borral töltött serleget felemelő Jézus így szólt:

– Ez az én vérem.

BOSZORKÁNY

A boszorkányok az ördöggel vagy más tisztázatlan erővel szövetségre lépő asszonyok, akik ezt a szövetséget természetfeletti képességek elnyerése érdekében kötik. A boszorkányüldözés Európában külön jogtudományt szült: első kódexe, a Malleus maleficarum 1487-ben jelent meg. A boszorkányság mint eretnekség elkerülhetetlenül halálbüntetést vont maga után.

BOSSZÚVÁGY

A sumér nép örök időkre jósolt nekünk: – Elmégy, és elveszed az ellenség földjét, eljön az ellenség, és elveszi a földedet – szól intelmük ötezer év messzeségéből.

Az ember szeret nem hallgatni másokra, saját hibájából elköveti azt, amit elkerülhetett volna, hogy elveszi a másét.

Elmentek ők is, a sumérok, s elvesztek. Elmentek a perzsák, az egyiptomiak, a görögök, a rómaiak, a mongolok, a törökök, Hitler, Sztálin s ki tudja, majd még kik.

Történelmünk revánsok sorozata.

A tudást, melyet keservesen összeszedtünk, majd mindig összetörve, darabokban találtuk, s később újra összerakni, újrateremteni kényszerültünk.

BUDDHIZMUS

A buddhizmus élesen eltér valamennyi más vallástól. A különbség abból az alapelvéből adódik, hogy az ember – és csak az ember – különleges helyet foglal el az összes lény között! Egyedül az embernek van lehetősége arra, hogy a kezdet és a vég nélküli szanszára béklyóitól megszabaduljon, és elérje a nirvánát.

Buddha, azaz megvilágosult legyen.

A szanszára a létezést jelenti, amely elkerülhetetlenül összefonódik a szenvedéssel és az élőlények újjászületésével. Az élőlények haláluk után vagy saját korábbi szférájukban születnek újjá, vagy kedvezőbb, esetleg kedvezőtlenebb szférákban. Véghezvitt tetteiktől függően. Karmájuk szerint.

A karma a jó és rossz tettek összessége, amelyeket az egyén korábbi létformáiban hajtott végre, s amelyek az elkövetkezőkben megszabják sorsát. Az életben tanúsított magatartás meghatározza a későbbi alakban való újjászületést vagy nem születést. Aki életében ember, halála után istenként születhet újjá, esetleg a pokolbeli naraka lakójaként, de lehet préta, állat vagy aszura. Azok születnek újjá préta alakban, akik előző életükben mohók, kegyetlenek és falánkok voltak. Az aszurák pedig olyan lények, akik elkeseredett harcban állnak az istenekkel. Az újjászületések láncolatának nincs tehát kezdete. Vége azonban lehet.

A cél a nirvána: a szabadság, a gyönyör, a nyugalom állapota, amelyet csak ember érhet el. Az ember alakban való megszületés tehát különösen kedvező. Megvilágosodásra törő, azaz Bodhiszattva az, aki feltette magában, hogy Buddhává lesz. Az ilyen elhatározásra az indíthatja az embert, hogy ki akar kerülni a folytonos újjászületés láncolatából.

Buddha alakja a buddhizmus legfontosabb témája. Buddhák minden világban megjelennek, így számuk tehát mérhetetlenül sok. Különféle alakban testesülnek meg, jó cselekedeteket hajtanak végre, s amikor elérik a tökéletességet, hosszú időn át az egekben

tartózkodnak. Amikor emberként születnek meg, születésüket sok csodás jelenség kíséri: megrendül a föld, virágeső hull az égből. Minden buddha rendelkezik olyan jegyekkel, amelyekkel minden más lényt felülmúl, beleértve az isteneket is. Csak a buddháknak van hatalmuk, hogy hassanak nemcsak a saját világukban, hanem a más világokban történő eseményekre is. Amikor elérik a nirvánát, a saját charmájukat hirdetik, azt a tanítást, amelynek segítségével az emberek elérhetik a nirvánát.

A buddhizmus sok tekintetben azonos a brahmanista és hindu hitelvekkel. Számtalan világot csoportosítanak világrendekbe, s ezekből több van, mint ahány homokszem a Gangeszben. Minden egyes világ korong alakú földdarab, a vízen lebeg, ez a levegőben nyugszik, a levegő pedig a térben foglal helyet. A világ közepén hatalmas hegy áll, a hegy körül kering a Nap, a Hold és a csillagok. A hegygerincek mögött négy világsziget terül el, amelyek mindegyikét ötszáz sziget veszi körül, s valamennyinek a partját a világóceán mossa.

A buddhizmus Kínában, Tibetben, Koreában, Japánban, Mongóliában, Burjátföldön, Srí Lankán, Burmában, Thaiföldön, Laoszban, Kambodzsában és Vietnamban terjedt el. A vallás fő szakrális jelképe a mandala: a szertartásokban a meditációhoz használt sematikus világábrázolás. Szimbolikus jegyekből álló, kör alakú diagram. Az összetettebb geometriai jelek közé tartozik. Jellegzetes alaprajzát beleírt négyzettel ellátott külső köre adja, a négyzetben újabb belső kör található, amelynek területét rendszerint nyolcszirmú lótusz vagy kört tagoló nyolc osztóvonal alakítja ki. A négyzetet a világtájaknak megfelelően állítják be, az adott égtájhoz a legközelebbi térnegyednek megfelelő színe révén kapcsolódik. A belső kör közepén ábrázolják a tisztelet szakrális tárgyát. A mandalát kőből, fából, fémből, agyagból, homokból vagy tésztából készítik, befestik, és szent helyeken, templomokban helyezik el vásznon vagy áldozati tálakon. Bizonyos értelmezés szerint a világmindenség modellje is.

A buddhizmus a világ kultúrájának egyik leggazdagabb és legváltozatosabb vallása. Önmegújító és állandó gazdagodásra való képessége széles körben elterjedtté tette, s Tibetbe is eljutott…

C

CÉDRUS

A bibliai hagyomány szerint Salamon cédrusból épített templomot. A cédrus, a ciprusfélék, a boróka és más hasonló növények a halál s a halál leküzdésének, az új élet kezdetének jelképei. Zarathusztra követői áldozati tűzre hordták a tűlevelűeket. A cédrus Asszíriában a király jelképe, az ókori zsidó hagyományban a királyságé, a nemességé, a jó illaté. Később Krisztushoz kötődő jelkép lett.

COULEUR LOCALE

Francia szó. Helyi színezetet jelent. Különböző népek, országok, vidékek erkölcseinek, szokásainak, viseletének és tájszólásának érzékeltetése a mitológia „díszletének", „jelmezének" leírásában, a hős viselkedésében és kiejtésében, a cselekmény hitelességének és érdekességének fokozása céljából. Más a helyi színezete a kínai özönvíz elbeszélésének s más az Utnapistim-féle folyamközi változaté vagy Noé történetéé.

COUP DE THÉATRE

Francia kifejezés. A mítoszban is – nemcsak a színjátékban – a váratlanul bekövetkező fordulat, amely felborítja a cselekmény során kialakult helyzetet. A Rámájanában Ráma feleségét Szítát Rávana elrabolja.

CSELEKMÉNY

Az a körülhatárolt és szerkesztett eseménysor, amely a mitológiai hősök cselekedeteinek formájában lezajlik. Arisztotelész szerint a cselekmény a játék legfontosabb eleme, éppen ezért jelentőségét a jellemek elé helyezte, annak ellenére, hogy mitológiai – de a drámai is – cselekmény cselekvő személyek nélkül nem képzelhető el. A mitológiai és a színpadi cselekmény abban különbözik a regénybelitől, hogy mindig a jelenben – a néző szeme előtt – játszódik, akkor is, ha a múltat eleveníti meg. Tagolása: expozíció, bonyodalom, válság (krízis), sorsfordulat, kibontakozás, katasztrófa ívében valósul meg. Pl. Ízisz és Ozirisz történetében az óegyiptomi mitológiában, amelynek során Széth megöli Oziriszt.

Nem mindegyik mítosz követi ezt a szerkesztésmódot: analitikus vagy epikus cselekményépítkezés is megfigyelhető.

CSELSZÖVÉNY

Vagy intrika – olaszul: intricare. A régi magyar nyelvhasználatban ármány, fondorlat, dramaturgiai értelemben olyan mitológiai cselekmény, mozzanat vagy fordulat, amelyet a mítosz egyik szereplője – cselszövő vagy intrikus – céltudatosan és titokban bonyolít, s amely a mitológiai hős tragédiájához, bukásához vagy szerencsés megoldáshoz vezet.

CSÓNAK

Az özönvíz csónakja Noé bárkája, amely a rajta összegyűjtött emberekkel, állatokkal egyedül vészelte át a pusztulást, s eszköze lett az eljövendő feltámadásnak. Az akkád Gilgames eposzban leírást olvashatunk az özönvíz csónakjáról, s itt ez a csónak felülről földdel borított óceánhoz hasonlít, a csónak és az alvilág azonos.

D

DARÁZS

A darázs szimbolikáját olyan tulajdonságai határozzák meg, mint ügyes repülése, kecsessége vagy erőszakossága, agresszivitása, mérges szúrása. Szibériai sámánkultúrákban a sámán lelke képes darázsba költözni, s ilyen alakban felszállni az égbe istenhez.

DEMIURGOSZ

A demiurgosz ógörög kifejezés: iparost, mestert, alkotót jelent. Szó szerint a „népnek alkotó" olyan mitológiai alak, aki a világmindenség elemeit, a tárgyakat és embereket megteremti. Tevékenysége hasonlít a valódi iparosokéhoz. Héphaisztosz, a kovácsisten olyan pajzsot készít, amely a világ modellje. Hnum egyiptomi isten fazekaskorongon formálja ki a világot és az embereket.

DIKCIÓ

A szöveg előadásmódja, a megformált szövegmondás. Az akció – cselekvés, mozgás, gesztus, mimika – mellett a mitológia legfontosabb kifejező eszköze. A dikció nem azonos a mítosz értelmes elmondásával vagy felmondásával, hanem annak a drámai jellem és helyzet által meghatározott interpretációját jelenti.

Az áldozatot bemutató pap felemeli a serleget:

– Ez az én vérem, mely értetek kiontatik!

Az érthetőségen kívül a dramaturgiai indokoltságot és az érzelmi árnyaltságot értjük rajta, ami az élőszavas előadás hangsúlyozásában, tempójában, hangszínében, hangerejében, tagolásában, modulációjában és szüneteiben jut kifejezésre.

DUALISZTIKUS MÍTOSZOK

A dualisztikus mítoszok létrejöttének előfeltételei az emberi lélek sajátosságaiban gyökereznek. A világnak ellentétes kategóriákra osztása a gyermekeknél is felfedezhető, hasonló osztályozást

figyelhetünk meg a négy év körüliek játékaiban. Primitív szervezettségű törzsek a világot egymással szembeállított szimbólumok segítségével írják le: Nap-Hold, férfi-nő, jobb-bal. Ilyen kettősségre utaló jeleket találunk az egyiptomi mitológiában is, ahol a két egymással versengő isten: Hórusz és Széth párviadalával összekapcsolódik az ég és a föld, a föld és az alvilág, a jobb és a bal oldal, a fekete és a vörös, a hatalom és az erő, az élet és az uralkodás, a létezés és a valamivé válás szembeállítása. A világegyetemet úgy képzelték el, mint kiegyensúlyozott ellentétpárok rendszerét. A kumráni szövegek tanúsága szerint a fény fiai harcban állnak a sötétség fiaival.

E

ÉG

Az ég a mitológiában a kozmosz fő része, a világegyetem lelke: meleget és nedvességet ad, aktív teremtőerő, a javak és az élet forrása, ha megnyílnak a csatornái. Az ég az istenek lakóhelye, amelyet sokszor palotaként képzelnek el; a templom és a palota a földre lehozott égi világ. A lepel az ég tárgyi formáját adja: a pompeji színházban *Tacitus* szerint egyszer aranycsillagokkal díszített bíbor leplet feszítettek ki a nézők feje fölé, hogy védjék őket a tűző naptól. A lepelszerű ég utánzata a baldachin és a sátor, a viseletben pedig a köpeny, a talár vagy a palást.

EGÉR

Az egyiptomi Halottak könyvének egyes kéziratiban szerepel az egérfejű istennő, az alvilág és a halál megszemélyesítője. Más népek hitvilágában is különleges szerepet jutott az egérnek, széles körben elterjedt felfogás volt, hogy köze van a zivatarhoz, égzen-

géshez. *Sztrabón* szerint a perzsa mágusok az egeret leginkább a valláshoz kapcsolódó állatnak tekintették. Viselkedésükkel ugyanis elárulták, hogy milyen idő lesz, különösen zivatar előtt.

EGYSZARVÚ

Az egyszarvú mitikus állat; a görög és a római hagyomány valóságosan létező állatnak hitte, a középkori keresztény szerzők a tisztaság és a szüzesség szimbólumának tekintették. Ógörög leírás szerint csak tiszta szűz szelídítheti meg.

EGYIPTOMI ŐSKÉPEK

Hitük világát a himnuszok, a különféle vallásos szövegek, imák, sírkamrák belső falára vésett temetési szertartások szövegei fejezték ki. Köztük is jelentősek: az Óbirodalomban uralkodó fáraók piramisainak belső falára vésett gyászszertartások ősi szövegei; a Középbirodalom korának szarkofágjaira került koporsószövegek; az Újbirodalom korától kezdve pedig az ókori Egyiptom történetének végéig keletkezett Halottak könyve: a gyászszövegek gyűjteménye. Négyezer-hatszáz, négyezer-négyszáz évvel ezelőtt minden nomoszban, ma úgy mondanánk, hogy közigazgatási kerületben kezdett kialakulni az istenek kultusza.

Nagy szerepet játszottak a túlvilágról alkotott képzetek, amelyek szerint az e világi élet a túlvilágon, a sírban folytatódott. Ezért mumifikálták a holttesteket. Az elhunyt felett Ozirisz más istenekkel túlvilági ítéletet tartott.

Jellemző volt az állatok istenítése: a különféle istenségeket megtestesítő állatok közül a legnagyobb tiszteletnek örvendők közé tartozott a bika, a tehén, a kígyó, a krokodil, a macska, az oroszlán, a sakál, a sólyom és az íbisz. Az ó-egyiptomi állam fejlődésével módosultak a hitünkkel kapcsolatos elképzelések. Számtalan helyi istenség kultusza megőrizte a maga jelentését, de néhánynak a tisztelete túlterjedt az egyes nomoszok határain, sőt egyikükémásikuké egész Egyiptomban általánossá vált. A legjelentősebbek a világ teremtéséről, a nap- istenségekről és az Oziriszról szóló tanítások voltak. Hitük szerint kezdetben kaotikus ősállapot létezett: a káoszból lettek az istenek, akik megalkották a földet, az eget, az

embereket, az állatokat és a növényzetet. Az első isten a Nap – Ré – volt. Más változatok szerint a mindenség Ré szeméből keletkezett, vagy Hnum agyagból formálta ki korongján… Plutarkhosz leírásából megismerhető Ízisz és Ozirisz történetét! Plutarkhosz Jézus Krisztus születése után kétszáz évvel járt Egyiptomban, Hérodotosz pedig hatszáz évvel korábban. Mindketten segítő idegenvezetőik lehetnek a sírkamrák mélyén, a szarkofágok, sírfeliratok között. Embertestű és kosfejű istennek láthatjuk, két hosszú tollal meg napkoronggal a fején Amon napistent, aki azonosult Ré, Hórusz, Hnum és más istenségekkel. Amon-Ré minden létező megteremtője volt, vele függött össze a fáraók istenítése, akiket véréből való fiainak tekintettek. Anubisz sakál-vagy kutyafejű ember alakjában jelenik meg. Az elhunyt túlvilági megítélésénél mint bíró szerepelt. Apóphisz a sötétséget és a gonoszt megtestesítő hatalmas kígyóként jelenik meg: Ré vörös kandúr alakjában metszi le a fejét. A fény birodalmából való Hórusz, akit sólyomfejű ember, szárnyas nap alakjában ábrázoltak. Ízisz fia ő, Ozirisz egyetlen örököse… Ízisz a termékenység, a nőiesség, a családi hűség jelképe, a víz, a szél és a tengerhajózás istennője volt. Kultusza nagy népszerűségnek örvendett még Egyiptom határain túl is. Amikor Széth megölte Oziriszt, Ízisz megkereste férje holttestét, eltemette s halott férjétől megtermékenyülve fiút szült, Hóruszt, akinek majd bosszút kellett állnia Széthen. Ozirisz a természet teremtőerőinek istene volt, a túlvilág uralkodója. Egyiptom uralkodójaként leszoktatta az embereket a vad életmódról, az emberevésről, megtanította őket a gabonafélék termesztésére, szőlőtelepítésre, kenyérsütésre, sör- és borkészítésre, réz- és aranybányászatra, a gyógyítás tudományára. Öccse, Széth, a sivatag gonosz istene át akarta venni hatalmát.

Ré, a sólyomfejű emberként ábrázolt napisten nappal az égi Níluson hajózott, megvilágította a földet, este átszállt egy másik bárkába, leereszkedett az alvilágba, ahol a sötétség erőivel harcolva a föld alatti Níluson hajózott, s reggel újra megjelent a horizonton. Ré lánya, az oroszlánfejű Tefnut a nedvesség istennője volt. Amikor Ré reggel feljött a látóhatáron, Tefnut tüzes szeme csillogott a homlo-

kán. Taurt, a gyermekáldás istenét víziló alakjában ábrázolták; az íbiszfejű Thot az írás, számolás istene volt; a kígyóként megjelenített Renenunet pedig a betakarított termés védelmezője; Nut az ég, Maat az igazság istennője. Ozirisz ítélkezéseiben a mérleg egyik serpenyőjébe az elhunyt szíve, a másikba Maat szobra került.

ÉLETCÉL

Az életcélok hármas seregének neve Indiában: a trivarga, amelyben a dharma, az artha és a káma egyenlőek egymással, és egymáshoz kapcsolódnak. A dharma, a vallási kötelesség és világi törvényesség; az artha, a haszon, gazdagság és pénzszerzés és a káma pedig a szerelem. Ha a hármas seregből az egyik nem segíti elő a másikat, akkor az önmagát és a másik kettőt károsítja. Aki az életcélok szerint haladva a szerelmet átlépi, az a következő lépést, a megváltást nem teheti meg. A hindu rítusokat termékenységi kultuszok gazdagítják: gyermek után sóvárgó asszonyok, gyermeki szüzek és tiszta leányok áhítattól áthatva járulnak a szent lingamhoz: simogatják, illatozó kenőcsökkel kenegetik, virágokkal díszítik. Csókolgatják. És bámulattal nézik a templomok falait díszítő erotikus domborműveket, amelyek az egyesülés módjait ábrázolják.

Ami másutt beteges nimfománia, az itt Káma lenyűgöző képzeletének dicsérete!

ÉLETFA

Az életfa mint a világfa képzetének egyik változata, számos hagyományban előfordul: az élet hordozóinak – növények, állatok, emberek – egymást követő megjelenését ábrázolják az életfa szimbólumával. Az élet alapvető sajátossága, hogy képes újratermelni önmagát, s a vallási rendszerekben hangsúlyt kapott az élet felfelé tartó vonala a születéstől a növekedés maximális stádiumáig: a virágzásig és a termés beéréséig. A legszemléletesebb képet erre a növényvilágban találták meg, az olyan fák között, amelyek élettartama jelentősen felülmúlja az emberét. Az életfa legismertebb képe a bibliai Teremtés könyvében található: „És az Úristen a földből mindenféle fát sarjasztott, ami tekintetre szép, és táplálkozásra

alkalmas; azután kisarjasztotta az élet fáját a kert közepén, meg a jó és rossz tudásának a fáját."

ELSŐ EMBER

Nem ritka az a felfogás, hogy a világmindenség az első ember testrészeiből jött létre. Találkozhatunk olyan szövegekkel is, amelyek szerint az első ember egyes testrészei jönnek létre a világmindenség megfelelő elemeiből, mégis gyakoribb, hogy az eredeti, a kiinduló anyagot az emberi test jelenti, s a világmindenség a másodlagos, a belőle megalkotott. Az iráni hagyományban is azonosnak tekintették az első ember testrészeit és a világ alkotóelemeit: húsa, csontja a földet, vére a vizeket, haja a növényeket, pillantása a tüzet, lélegzete a szelet adta. Ádám hatalmas termetű ember: a teremtés pillanatában teste a földtől az égig ér. Isten, látván, hogy félnek tőle az angyalok, összezsugorította. Rabbinikus legenda szerint az első ember eredetileg kettős arculatú volt, később Isten megfelezte, s megteremtette belőle Évát. Az egyik változat szerint fejéhez a földet Jeruzsálemből, törzséhez Babilonból, egyéb testrészeihez más országokból vette. Az ősi egyiptomi vallásban az első ember Ptah isten, az ő testrészeinek képzelték a kozmosz egyes elemeire felügyelő isteneket. A kínai hagyományban Pan-Ku az első ember, az ősatya, akinek testrészeiből létrejött a világ.

EMBERI PARANOIA

Az ember mindenre képes: teremti és pusztítja önmagát.

Az aztékok mesterfokon tudtak kegyetlenkedni, s élő emberi testeket „trancsírozni" hitük szerint teljes természetességgel, s fel is vetődik a kérdés, hogy Mengele, majd későbbi bolsevik leszármazottai vajon akkor az aztékok vagy az inkvizítorok átváltozásai?

Vagy inkább az emberi paranoia töretlen kultúrtörténete?

Már Démokritosz észrevette:

– Mi emberek a legfontosabb dolgokban az állatok tanítványai vagyunk…

EPIZÓD

A mítosz fő cselekményvonalával lazábban összefüggő, annak menetét lénylegesen nem befolyásoló mellékesemény, jelenet, részlet, mely színesíti, élénkíti a művet, vagy kisebb jelentőségű, de önmagukban érdekes személyekkel ismertet meg. Pl. Odüsszeusz találkozásai különleges lényekkel, akik hazatérésének epizódszereplőivé válnak.

ERDŐ

Különböző népek hitvilágában az erdő elsősorban az állatvilággal van kapcsolatban, és az emberrel szemben álló erők fő tartózkodási helye. Egyes óceániai törzsek mítoszaiban az erdőn túl fekszik a Nap birodalma. Ovidius és Vergilius is említi, hogy Hádész föld alatti birodalmának kapuját járhatatlan és háborítatlan erdő veszi körül. Egyes hagyományokra jellemző, hogy mitológiai hős igyekszik ártalmatlanná tenni az erdő őrét. A Gilgames és a halhatatlanok hegye sumer epikus énekben Gilgames – városának ötven polgára és hét szörnyeteg dalia kíséretében – nagy nehezen elvergődik a cédruserdőhöz, kivágja a cédrusokat, s csodás erejű társainak segítségével elpusztítja a cédrusok urát, őrzőjét. Gyakori motívum, hogy a csodás módon született gyermeket az erdőbe küldik, hogy ott nevelkedjék. Az erdő sokszor maga a természet temploma.

ESCHATOLÓGIKUS MÍTOSZOK

A világvégét jósolják meg azok a történetek, amelyeket az ógörög eschatos – utolsó – szóval eschatológikus mítoszoknak nevez a mitológia. A hindu mitológiában a világmindenség akkor pusztul el, amikor Brahma elszenderedik, s beköszönt számára az éjszaka. Amikor megvirrad, újra megteremti a világot. Az apokalipszis, a végső világkatasztrófa elképzelése már a perzsákat is foglalkoztatta.

ESZKIMÓ ŐSKÉPEK

Szedna az eszkimók legjellegzetesebb és legjelentősebb istenalakja. Ő a fókák és más tengeri állatok úrasszonya. A tenger fenekén él, s az állatok fölött uralkodik, időről időre ad belőlük

egyet-egyet az embereknek. Ha az emberek vétkeznek, bűnük piszokként tapad Szedna hajába, aki ilyenkor megharagszik, a fókákat és rozmárokat távol tartja a parttól, s az eszkimó telepeken éhínség tör ki.

Az alaszkai eszkimók szerint a holló borsóhüvelyből teremtette a férfit, s agyagból formázta meg az állatokat, majd lelket lehelt beléjük. A Kodiak-szigeti eszkimók mítosza szerint a holló hozta a fényt a világba, amikor is egy hólyag hullott alá, benne a férfival és a nővel, akik azután megteremtették a hegyeket, az erdőket, a tengert s az ezeket benépesítő állatokat.

ETIOLÓGIKUS MÍTOSZOK

Vannak olyan magyarázó – etiológikus – mítoszok, amelyek elmondják valamely természeti vagy társadalmi jelenség eredetét. Gyermekien naivak azok az ausztráliai bennszülöttektől származó vélekedések, amelyekkel az állatok tulajdonságait magyarázzák: a denevérek azért nem látnak nappal, mert egyikük egyszer beleesett egy fa odújába, s szemét ág sebezte meg.

F

FAGYÖNGY

A fagyöngy örökzöld növény egyes fák ágain, s az élet jelképe. Használata elterjedt a varázslásokban és a népi gyógyításban. Vergilius az Aeneisben elmondja, hogyan szerzi meg Szibilla tanácsára Aeneas az aranyos lombú gallyat, aranyágat, fagyöngy hajtását, s adja áldozatul Proserpiának, majd jut el a föld alatti birodalomba, hogy atyjával találkozzék.

FARKAS

A farkas számos európai és észak-amerikai nép hitvilágában elsősorban a harcosok csapatával, annak vezérével, a háború istenével és a törzs ősének kultuszával áll kapcsolatban. Farkas neveli fel Romulust és Remust, de számtalan nép mítoszának hőse nevelkedik fel hasonlóképpen. A farkas mint a háború istene az indoeurópai hagyományokban is feltűnik. A farkascsorda az összetartó sereg szimbóluma volt a kaukázusi térségben. Indoeurópai elképzelés szerint a súlyos bűnt elkövető ember farkassá változik, s egyidejűleg szerepel mint kitaszított, üldözött áldozat és mint gyilkos, üldöző ragadozó. Freud és más pszichoanalítikusok is vizsgálták az úgynevezett emberfarkas komplexust.

FAZEKAS

Sok nép hagyományában isteni alak a fazekas, aki agyagból formálja meg az embereket, az egész világegyetemet vagy annak egyes részeit. Brahma egyik korábbi életében fazekas volt. Hnum egyiptomi termékenységisten fakorongon agyagból mintázza meg az embert, egy későbbi változatban az egész világot. A középkori Ceylonban és India számos részén a fazekasok kasztjának tagjai Brahmáig vezették vissza őseiket. A fazekasok munkáját rituális előírások kísérték: Indiában a napi munkát a szentnek tartott phallosz megmintázásával kezdték, amely előtt éppúgy, mint a fazekaskorong előtt, fejet kellett hajtani, mert azt Siva isten jelképének tartották.

FECSKE

A fecske alakja igen széles körben elterjedt szimbólum. A görög mitológiában Aphroditénak szentelt madár, az egyiptomi mítoszban Ízisz fecske képében ered útnak, hogy megtalálja megölt és szétszabdalt férjét, Oziriszt. A fecskét Jézus egyik megtestesülésének is tekintik. A jónak, a boldogságnak, a kezdetnek a hírnöke, de a reménynek, a kedvező változásnak, az újjászületésnek, reggelnek, tavasznak, napkeltének is; emellett jelenthet szorgalmat, otthoni kényelmet, atyai örökséget.

FÉMEK

Mitológiai szövegekben a fémek közül többnyire az arany, ezüst, réz és vas szerepel. Az arany a fénynek, a hajnalnak, a napnak a jelképe. A dicsőségé, a szerelemé. Az ezüst tehetséget, bölcs belátást, ékesszólást, emberi lelket, örömet, tudást, öregséget, kereskedelmet, pénzt szimbolizál. Az ősz színe a réz: a remény valóra válásával és a hanyatlással hozható összefüggésbe. A vas az állandóságot, keménységet, szilárdságot, erőt, kitartást, türelmet, durvaságot jelképezi.

FENTI ÉS LENTI VILÁG

A fenti és a lenti világ a legfőbb mitológiai ellentétpárok egyike. Túlnyomórészt három világot különböztetünk meg a felső és alsó elve alapján.

A földi világ mint alsó, ahol a közönséges emberek élnek, szemben áll a fenti világgal, az éggel, egekkel, amelyek ugyancsak lentiekre és fentiekre oszlanak. Ugyanakkor a földi világ fentinek tekinthető a föld alatti vagy vízi világhoz képest.

FOLYÓ

Akármelyik kultúrkörben szakrálissá válhat, a mitológia szereplője lehet a világ bármely nagy folyója, mint a Mekong, a Gangesz, a Tigris, az Eufrátesz, a Volga, a Zambézi, a Mississippi vagy az Amazonas. A görög mitológiában Okeánosz a világ legnagyobb folyója, körülöleli a földet és a tengereket, otthont ad az égitesteknek, és belőle erednek minden vizek, közöttük a folyók is. Az egyiptomiak legnagyobb ünnepe a Nílus-ünnep volt. A föld alatti Nílus képzete szorosan kapcsolódott a halálhoz, a holtak lelkéhez s a túlvilágon rájuk váró ítélethez.

Az óind Ganga, a hegyek királyának lánya az indiai Gangesz megszemélyesítője. A Visnu főisten ujjából kifolyó Ganga eleinte csak az égben élt, később azonban Bhagírata király kérésére leküldték a földre, hogy elmossa a király őseinek hamvait.

Azóta a Gangesz a földön folyik, s vize az óceánba ömlik.

FONAL

A hosszú élet, a fonás-szövés, valamint a féktelen képzelet és túlzás jelképe a fonal. A görög mitológiában az emberi élet felett a sorsistennők, a Moirák rendelkeznek. Klóthó fonja az élet fonalát, Lakheszisz húzza át a sors fordulóin, Atroposz vágja el a fonalat, s szakítja meg az életet.

FÖLD

A tűz, a víz és a levegő mellett a föld a világegyetem egyik őseleme, s a mitológiákban nemcsak az ég hitvese s a világteremtés résztvevője, hanem termőföld, talaj, sőt az alvilággal azonosnak felfogott mélység. A rómaiak földanyaként tisztelték a Tellus (vagy Terra) Matert.

A közép, a centrum jelképe a föld köldöke. Az antik görög felfogásban Delphoi volt a föld köldöke. Sztrabón szerint Delphoiban találkozott az a két sas, amelyeket Zeusz küldött keletről és nyugatról. Emlékéül ennek az istenadta központnak, a delphoi templom közepén felállítottak egy márványgömböt, két oldalán egy-egy aranysassal.

G

GALAPAGOSZI ŐSKÉPEK

Galapagosz szigetére, a föld e távoli pontjára elsősorban az állatok világa vonzza a látogatókat. A spanyol galapago szó a teknősök földjét jelenti. Az Ecuador fennhatósága alá tartozó Galapagoszi Nemzeti Parknak e kivételesen szép állat a jelképe. A számos állatfaj közül néhányan a jégkorszak óta változatlan külsővel rendelkeznek, mások pedig alkalmazkodtak a helyi körülményekhez.

A szigetvilág elszigeteltségének köszönhetően a madárvilág közel fele osztályán belül állandó, helyi jellegű, ún. endemikus. A hüllők, a tengeri teknősök kivételével, különlegesnek számítanak. Dél-Amerikából származónak tartják azt a páratlannak mondható növény- és állatvilágot, amely Galapagosz szigetein kialakult. A tenger- és a levegő áramlatai hozhatták a magvakat, a madarak odarepültek, a déli-sarki állatvilág egyedeit, köztük a pingvineket pedig a Humbold-áramlat sodorta melegebb vizek felé, ahol hosszú idő folyamán alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez…

Galapagosz Salvadortól kétezer kilométerre délre fekszik és Panamától ezerhatszáz kilométerre dél-nyugatra. Az Egyenlítő éppen a szigetvilág közel kétezer méter magasságú Farkas-vulkán vonulatát metszi. Öt nagy sziget, ötszáz négyzetkilométer feletti, nyolc középnagyságú és számos kisebb sziget alkotja Galapagosz szigetvilágát. Cristobal szigetén élnek emberek, de ott is csupán kétezren. A lakosok számánál sokkal több a teknős, ezért Santa Cruz és Isabela szigeteit kell azoknak meglátogatniuk, akik tanulmányozni akarják ezeket a szép példányokat. Mindkét szigeten ezrével élnek. Iguánákat Santa Fe-, Santa Cruz-, Seymour, Isabela- és Fernandina-szigetének szikláin tekinthetünk meg, a forró és száraz partokon. A szigetek belsejében a klíma sokkal párásabb. Júniustól decemberig tart a hideg évszak, melynek során a Humbold áramlat dél-keletről hideget hoz, és keveredik a meleg trópusi levegővel. Felhők takarják el ilyenkor a fókák birodalmát is, Genovesa szigetétől Pintáig. Garua a neve a felhős égből ömlő esőzuhatagnak, melyek a magasabban fekvő területekre jellemzők. Darwin, angol kutató járt ott a Beagle fedélzetén. 1835-ben érkezett a térségbe, és harmincöt napot töltött el. Megfigyeléseket végzett. Négy évvel később tette közzé „A fajok eredete" című munkáját, amelyben tizenhárom pintyfaj leírását közölte, amelyek mindegyike táplálékának megszerzéséhez alkalmazkodott. Darwin leírta még, hogy az általa látott erdei fakopáncs itt kaktusz tüskéjét használva szedi ki a kukacokat az üregekből, hasadékokból, és ez az egyetlen szerszámot használó madár a világon. Dar-

win következtetése volt, hogy az elszigeteltség és az új feltételek járultak hozzá a gyors evolúcióhoz. A kormoránok közül az eltérés példájaként említette meg a világon ott élő legnagyobb kormorán-fajtát, melynek ott nem volt természetes ellenfele. Emiatt fokozatosan elkényelmesedett, repülési képességét és ügyességét elvesztette. Kényelmét és nyugalmát a víz alatti búvárkodásban találta meg…

Galapagosz szigeteit olyan hüllők uralják, amelyek a dinoszauruszok kihalása előtti korszakra emlékeztetnek. Az óriás teknős egy faja él az Indiai-óceánban, s tizenegy figyelhető meg a galapagoszi szigetvilágában. A méteres nagyságot is elérő kagylón élő állat a kétszázharminc kilogrammot is megütheti, és kétszáz éves kort megér. Nedves területen, ahol dús növényzet alakult ki, sok a kagyló és kupacokban található a partokon, mint Santa Cruz szigetén. Az óriásteknősnek könnyű tehát táplálékát megszerezni, ám szárazabb területeken szegényesebb az élet: ott a körülményekhez az állat úgy alkalmazkodott, hogy a lassan kifejlődő hosszabb nyakával és lábaival a homokból ássa ki a kagylókat.

Darwin az alkalmazkodóképességben látta az evolúció útját abban az érintetlen szigetvilágban, ahol amíg a teknősök élnek, élni fog a tenger.

És ha a tenger él: élni fog az univerzum is.

GEOMETRIAI SZIMBÓLUMOK

Geometriai szimbólumokkal gyakran találkozunk. A kombinációk közül a kör, a négyzet – mandala, kereszt, szvasztika – mellett külön figyelmet érdemelnek a sokszögek különféle fajtái. A háromszög a föld termőerejét, a házasságot, jólétet, lángot, Isten fejét, hegyet, piramist, a Szentháromságot, a hármas számot, a fizikai stabilitást, a születés-élet-halál, élet-halál-új élet, test-észlélek, apa-anya-gyermek hármasát jelképezi. A pentagon, a szabályos ötszög csillag formájában az örökkévalóságot, az univerzumot szimbolizálja. Zsidóknál a jólét és siker jele, Salamon legendás kulcsa, a japánoknál a magas társadalmi rangé. A hexagon, a szabályos hatszög a bőség, harmónia, szabadság, házasság, szerelem és az ember jelképe – két láb, két kar, fej, törzs – is.

Ősi óind jelkép a szvasztika, áldást, szerencsét jelent: olyan kereszt, amelynek végei behajlanak. Századunkban a hitleri Németországban használták mint az „árja" elv jelképét.

GERMÁN-, KELTA ŐSKÉPEK

Tacitus Germánia című művében írta – ismertette a herceg –, hogy a germánok tisztelték Mercuriust, Marsot, Herkulest és Íziszt s e neveken valószínűleg Wodant, a skandináv Ódin, Tiut, a skandináv Tyr, Donart, a skandináv Tór és esetleg Freayát vagy Friját, a skandináv Frigg személyét értette. A mitológiai és hősi énekek gyűjteménye, a Verses Edda szerint Ódin a hatalom, bölcsesség, mágia ura, a harcosok pártfogója volt, Tór villámisten pedig az óriások és a világkígyó ellen vívott küzdelem fő harcosa, Tyr égisten, a katonai gyűlések és a párviadalok pártfogója, Frigg pedig a vadászat ura.

Hitük szerint az istenek emelték ki a földet az ősóceánból, amely körülölelte, és berendezték rajta a világnak a középső, emberek lakta részét, amelyet Midgardnak neveztek el.

A germán-skandináv és kelta kultúrkörből számos hőseposzt ismerünk. A kelta mítosz- és eposzhagyomány hőse Arthur, aki később a kerekasztal lovagjairól szóló középkori elbeszéléseknek, a Grál-mondakörnek és más mondáknak lett a szereplője. Arthur azzal szilárdította meg a hatalmát Britannia fölött, hogy az oltárra nehezedő kő alól ki tudta venni a varázserejű kardot, vagy a másik változat szerint meg tudta szerezni Merlin mágus segítségével a tó úrnőjének kardját, amelyet egy titokzatos kéz tartott a vizek felett. A kard neve: Excalibur.

Arthur rezidenciát alapított Caerleonban. Vára titokzatos és szinte megközelíthetetlen volt. Palotájában, Camelotban a híres kerekasztal körül ültek a király legkiválóbb lovagjai.

Gudrun, Szigurd – germán nevén Siegfried – felesége germán-skandináv hős, akit Attila hun királyhoz adtak férjhez. A hagyomány szerint a feledés italával itatták meg, mielőtt beleegyezett volna az új házasságba. Gudrun nem tudta visszatartani fivéreit attól, hogy Attilához menjenek, később pedig, amikor Attila kegyetlenül bánt velük, bosszút állt a hun királyon: tőle született

gyermekeit elemésztette, a szívükből főzött ételt etette meg Attilával, majd őt magát is megölte…

Nibelungoknak nevezik annak a kincsnek a birtoklóit, amelyet később Siegfried szerzett meg. Ennek a kincsnek az az aranygyűrű is része volt, amely varázserejével meg tudta sokszorozni a kincset, de az átok szerint aki megszerezte azt: életével fizetett érte.

Szigurd – a Nibelung-énekben Sigfried – feleségül vette Gudrunt – a Nibelung-énekben Krimhildét –, és testvérbarátságot köt Gunnarral és Högnivel, akik Günther, illetve Hagen néven is ismertek voltak. Gunnar megkérte Brünhild kezét, de a lány korábban már esküt tett, hogy csak ahhoz megy férjhez, aki átjut a palotáját körülvevő tűzhegyen. Arra pedig csak Szigurd volt képes. Szigurd három éjszakát töltött Brünhilddel. Kivont, mérgezett kardot tett kettejük közé. Később, egy alkalommal, amikor Gudrun és Brünhild arról vitatkoztak, hogy melyikük férje a jobb, fény derült a házasság körüli csalásra. Brünhild haragra lobbant, és azt követeli Gunnartól, hogy ölje meg Szigurdot. A becsületében sértett asszony bujtogatására Gunnar rászánta magát a gyilkosságra.

A Nibelung-legendát Wagner A Rajna kincse, a Walkür, a Siegfried, Az istenek alkonya című operáiban is feldolgozta.

GNÓMOK

A gnómok az európai népek hitvilágában kis termetű lények, amelyek a föld alatt, a hegyekben vagy az erdőkben laktak. Sokkal tovább éltek, mint az emberek, drágaköveket és nemesfémeket őriztek a föld mélyén, kiváló mesteremberek voltak, akik varázsgyűrűt – és kardot tudtak kovácsolni.

GOMBÁK

Számos kultúrtörténeti hagyományban kimutatható a gombák jelentősége. A görögöknél az istenek eledele, az aztékoknál az istenek húsa.

GYERMEK

A gyermek témája szorosan összefügg a csodálatos fogantatás vagy csodálatos születés motívumával. A gyermek magára hagyá-

sának motívuma nagy jelentőségű az ókori világ elképzeléseiben. Az ilyen gyermeket gyakran elrejtik, kiteszik a folyóra, titokban nevelik fel vagy különösen megedzik.

GÖRÖG ŐSKÉPEK

Az ógörög istenek ádáz küzdelemben teremtették meg a világ szépségét…Az olümposziak megsemmisítették az ősi és diszharmonikus szörnyeket. Borzalom és szépség uralkodását írta le Hésziodosz, az Istenek születése című munkájában. Aphrodité a megcsonkított Uranosz égisten vércseppeiből fogant. Zeusz úgy szórta mennyköveit és villámait, hogy Hádész, az alvilág ura is beleremegett. Az Olümposz-lakók és a titánok – az előző istennemzedék – kősziklákat és hegyeket hajigáltak egymásra. Kozmikus katasztrófa volt ez: a korábbi istenvilág pusztulása.

Kínok között született Zeusz és a nagy héroszok új birodalma, akik fegyverrel és bölcs ésszel új szépséget teremtettek. Ez törvényen és harmónián alapult, amelyet a múzsák – Zeusz kilenc lánya –, a Khariszok, jóindulatú istennők, a Hórák, az évszakok istennői, a tündöklő Apollón, Zeusz fia, a bölcs Athéné és az ezermester Héphaisztosz testesítettek meg. Homérosz mitológiai leírásában a világ egyetlen hatalmas közösség.

Több mint félezerre becsülhető a görög istenek száma. Az olümposzi istencsalád feje Zeusz volt. Feleségei, leányai, fiai és a neki alárendelt istenek felvonultatása nem kis erőfeszítés lenne! A színre lépő istenhősök származásának, tetteinek izgalmas történetei pedig vég nélkül pereghetnének: a csodálatos szépségű Adonisz kalandjaitól Zeuszig, aki Gaia-Földanya és Ég-Uranosz tanácsára nyelte le első feleségét, Métiszt, hogy ne szüljön nála erősebb fiút. Zeusz második felesége Themisz volt, az igazságosság istennője. Leányaik, a Hórák ügyeltek az istenek és emberek életének szabályos rendjére, a Moirák pedig sorsistennők voltak, Zeusz akaratának végrehajtói: Zeusz Eurünométól származó leányai, a Khariszok örömöt, derűt, bájt vittek az életbe. Démétér, Zeusz feleségeként már nem szörnyetegeket szülő föld volt, hanem a földművelés istennője. Mnémoszüné, az emlékezet istennője szülte Zeusznak a kilenc múzsát. Létó ajándékozta meg a

főistent Apollónnal, a művészetek és a férfiszépség istenével. Valamint Artemisszel, a vadászat istennőjével…

Sorban a harmadik, jelentőségét tekintve elsőnek számító felesége Héra volt, a törvényes házasság istennője, a házastársi kapcsolatok védelmezője. Zeusz fokozatosan alakította át a világot: olyan isteneket teremtett, akik törvényességet, rendet, tudományt, művészetet, erkölcsi normákat hoztak a földre. Köztük a sebezhetetlen Akhilleuszt, akit anyja éjjelente tűzben edzett; a harcias amazonokat; a hajós argonautákat; a gyógyítás istenét, Aszklépioszt; a bölcsesség és az igazságos harc istennőjét, Athénét; az égboltot tartó Atlaszt; a danaidákat, akiknek az alvilágban örökkön-örökké vizet kellett hordaniuk egy lyukas hordóba; a babérfává változtatott, szüzességét megőrző Daphnét, akit hiába ölelt át Apollón; a szőlőtermesztés istenét, Dionüszoszt; a szárnyas Erószt, a szerelem istenét, a mindenek felett és mindenütt uralkodó erőt…

Kiket teremtett még Zeusz?

Európét, akibe Zeusz beleszeretett, és vad bika képében elrabolta; Gaia fiait, a gigászokat, és megjelent a sötétség, az éjszakai látomások és a bűvölés istennője, Hekaté; a világ legszebb asszonya, Helené; a Nap istene, Héliosz; az utasok oltalmazója, a holt lelkek vezetője, Hermész; Kalüpszó, a nimfa, aki hét teljes esztendeig magánál tartotta Odüsszeuszt; a félig ember-, félig lótestű vad lények, hegyek és erdős ligetek szilaj és fékezhetetlen természetű lakói, a kentaurok; az alvilág révésze, Kharon; Kronosz, a titán, Uranosz és Gaia fia, egyetlen szemmel homlokuk közepén a küklopszok és a szűz természetistennők, a nimfák, a természetet éltető és terméshozó erői; a híres dalnok és zenész, Orpheusz, aki játékával és hangjával lecsendesítette a háborgó hullámokat, de megjelent a jóságos tengeri isten, Néreusz, leányaival, a hajósokat segítő nereidákkal; Pandora, akinek szelencéjébe az istenek az emberi bűnöket és gondokat zárták, s Rheia ősistennő, Uranosz és Gaia leánya, Kronosz felesége, Zeusz, Aidész és Poszeidón anyja. Életre hívta a lélek, a lehelet megtestesítőjét, Pszükhét; a jövendőmondó szibillákat és termékenységdémonokat, a szileneket; a csodálatos hangú sziréneket; a sziklát görgető Sziszüphoszt;

az asszonyfejű és keblű, oroszlántestű, madárszerű szörnyet, a szfinxet; a halál megszemélyesítőjét, Thanatoszt; a halál istenét, Thészeuszt; az első istennemzedék hat fivérét és nővérét, a titánokat.

A görög mitológia szereplőinek élete és sorsa évezredek óta az emberi tudás és műveltség kimeríthetetlen forrása.

H

HAL

Számos kultúrában előfordul a hal szimbolikája. Sok esetben a holtak birodalmának megtestesítője. A bibliai Jónás egy cethal gyomrában élte át a halál és feltámadás élményét. Az ókori egyiptomi sírokban is láthatunk halábrázolásokat. Kínában és Indiában a hal az újjászületést jelképezi.

A kora keresztény hagyomány Krisztust néha halnak tartja. Fennmaradt ilyen ábrázolása a katakombák művészetében. A görög ikhtész, hal szót rövidítésnek fogták fel, amelynek jelentése Jézus Krisztus, Isten fia, Megváltó.

HALÁL

A legősibb kultúrájú népeknél is előfordul a halál és az időszakosan meghaló és újjászületető hold analógiája. A fejlődésnek viszonylag alacsonyabb fokán álló népek mitológiai képzetei a halált általában nem személyesítik meg, a fejlettebb mitológiákban viszont a halál szelleme vagy istene gyakran megszemélyesített lény. A görögöknél Thanatosz, aki fivérével Hüpnosszal („álom") tartózkodik az alvilágban, onnan azonban fel-feljön, hogy megtörje áldozatának lelkét, s jól teleigya magát a vérével.

HALHATATLANSÁG

Éosz, a Hajnal istennője halhatatlanságot kért férje, Tithónosz számára Zeusztól, aki teljesítette kérését. Örök ifjúságot azonban elfelejtett hozzá kérni, így azután Tithónosz éppúgy megöregedett, mint a többi ember, és roskatag, összeaszott, nyomorult aggastyánként tengette halhatatlan életét mindaddig, míg az istenek könyörületből tücsökké nem változtatták.

A vénségnél tehát a halál is jobb.

HANGYÁK

Nagyon gyakori a hangyák mitológiai megjelenítése. Kínában az igazságosságot, egyenességet jelképezik, a buddhizmusban a fehér hangya a jámborság, önmegtartóztatás jelképe. A júdeai monda szerint a hangyák Salamon királyt bölcsességre és belenyugvásra tanítják, a muzulmán hagyományban a tíz égi állat közé tartoznak. Indiában a fekete hangyákat szentnek tartják. Az aztékok szerint fekete és vörös hangyák mutatták meg Kecalkoatlnak, hol terem a kukorica.

HATTYÚ

Számos változatban fordul elő a hattyú alakjának megjelenése a hagyományokban. A Léda szépségétől elbűvölt Zeusz hattyúvá változott. Gyakori a hattyú átváltozása leánnyá és a leányé hattyúvá. Aiszkhülosz és Cicero is formába öntötte az antik legendát a haldokló hattyúról, amely halála pillanatában szárnyra kel az ég, a nap felé, s dalban adja ki a lelkét. A hattyú alakja a költőnek, dalnoknak, a költészet magasztosságának is jelképe.

HEGY

A hegy mitológiai funkciói változatosak. Gyakori motívum, hogy a hegy az istenek tartózkodási helye: Olümposz a görög, a Csomolungma az északi buddhista hagyományban. Fontos események kapcsolódnak egyik-másik hegyhez: a vízözön az Ararát-hoz az Ószövetségben; a görög mitológiában az Olümposz és a Parnasszosz mellett, amely Apollón és a múzsák lakhelye. A hegy lábánál állt Apollón és Dionüszosz szentélye.

A hegyet gyakran a világ megtestesítőjének, a világegyetem modelljének tekintik. A világhegy hármas tagozódású: a tetején lakoznak az istenek, alsó részén a rossz szellemek, amelyek a halál birodalmába tartoznak, a középső szinten, a földön pedig az emberi nem. Az elképzelés legklasszikusabb típusa az indiai mitológiában szereplő óriási hegy, a Meru. A föld közepén található, a Sarkcsillag alatt, világóceán veszi körül, három csúcsán Brahma, Visnu és Siva lakik.

HÍD

Rendszerint valamilyen ismeretlen, csöppet sem garantált sikerű út jelképe a híd, amelyet díszítőmotívumokkal, oszloppal, szimbolikus jelekkel, őrző oroszlánokkal, griffekkel jelölnek meg. Összeköti a földet az éggel. A szivárvány az égi híd egyik megtestesülése.

HINDU ŐSKÉPEK

Valamennyi hindu istennek megvan a feladata, a világ tevékenységének kiszabott körén uralkodtak, s a Nagy Törvény fenntartásán őrködtek. Dévákna – Fényeseknek – nevezték őket, mert létük ragyogó volt, fényeskedő. A legfinomabb rezgésű anyagból felépült alkatukat kívánság szerint változtathatták, s egy időre bármely formát magukra ölthettek: emberek, sőt állatok képében is megjelenhettek.

Képzeljük el bevonulásukat!

A bevonuló istenek nagy nemzetségének élén Indra áll, az istenek királya. Indrának Szvarga, a mennyei hon a birodalma, onnan érkezett, a magasztos égi körből, ahol a többi isten is lakozott. A legfőbb istenek harminchárman vannak, de valamennyi Ragyogó számát talán maguk sem ismerik, mert a tevékenység útján magasra fejlődött lények, például a tisztultság tökéletes fokára jutott emberek mint istenek születhettek újra.

A legfőbb istenek mennyei párja, felesége vagy feleségei: Indra istenkirályé Szacsi istennő. Brahmá párja, Szaraszvati, a bölcsesség és a lét rejtelmeit szóba foglaló költészet istennője; Visnué Sri Laksmi, a tökéletes Szépség és a Jószerencse istennője; Siváé

pedig a Hegy, az egekbe nyúló Himaván leánya, Párvatí. Szúrja, a Nap; Csandra, a Hold; Varuna, a Vizek istene; Váju, a Szélisten. Káma, a Szerelem istene, Jama, a Halál Ura; a két Asvin, a Hajnal lovas hírnökei, az Ikrek csillagzatának uralkodói; Brihaszpati, az istenek házipapja (a Jupiter bolygó ura); Mátali, Indra kocsihajtója és udvarnagya; Visvakarman, a mennyi művész és építőmester és még sok más istenség, mint Ganga istennő, Hanumán, az isteni majom, kinek ereje dombokat és hegyeket tudott a földből kiszakítani. Az istenek közül kiemelkedett, és szinte Indrával egyenrangú volt Agni, a ragyogó tekintetű Tűzisten. Ő fogadta és emésztette föl mind az isteneknek szánt áldozatokat, amelyeket a hívő emberek az oltár lángjában felajánlottak. A mennyei körben helyet foglaló bolygók istenei vagy istennői is, közöttük Privithi, a Föld úrnője. Siva és felesége – a Világanya – két fia: Ganésa, az Akadályok Elhárítója, a mennyei hadak elefántfejű vezére, és Szkanda, a harc istene. A hét legelső ősbölcs, akik ama csillagzat uralkodójává emelkedtek, amelyet a „Hét Risi"-nek, „Nagymedvének" vagy „Göncöl szekerének" neveztek.

Az Aszurák – az ellenlábas istenek – s a tőlük származott démonnemzetségek, a maguk körében éltek, s világuk olyan volt, mint a mennyei kör homályos tükörképe, amelyben minden az ellentétes oldalra fordult. Féltékeny irigységgel figyelték az isteneket, s ahol csak tehették, akadályokat görgettek a Nagy Törvény útjába, melyen az istenek tiszte volt őrködni.

Indiában Visnu, Brahmá és Siva mellett a hindi istenhármas, a trimurti főalakját látjuk, ahogyan középkori rajzok ábrázolták: álomba merül és a világóceánon úszó Sesa hétfejű sárkányon fekszik. Mikor felébred, új teremtésre készül, köldökéből lótusz nő ki, amelyből Brahmá lép elő, s ő az, aki végrehajtja a világ teremtésének aktusát.

Visnu a világ létmódja. A Mahábhárata vízözönmítosza szerint minden juga – világciklus – végén magába szívja a világmindenséget. A négy juga közül az elsőben általános egyenlőség uralkodott, a másodikban az igazságosság fokozatosan hanyatlott, a harmadikban túlsúlyba jutott a vétek és a gonosz, végül a negyedikben

kiteljesedett a gonoszság és a bűn. A Védákat elhanyagolták. A buddhizmus és a dzsainizmus – Mahávira alapította vallás – reformmozgalmai az ősi védikus brahmanizmust kiszorították uralkodó helyzetéből, s az a hinduizmus alakjában új életre kelt. Kialakulása a Mahábharáta és a Rámájana című eposzokban tükröződik. A legelterjedtebb változatukban a világ kozmikus tojásból való keletkezésének a Védákra visszamenő verziója maradt fenn: az ősvizekből származó tojásban született meg Brahmá, aki a tojás anyagából megteremtette a világmindenséget. Brahmá a világ teremtőjeként szemben állt az azt fenntartó Visnuval, illetve elpusztító Sivával.

Brahmá mind a mennyekben, mind a földön királynak állította Indrát, a mennydörgés és villámlás istenét, a Védák legnépszerűbb alakját. Visnut pedig istennek.

A Mahábhárata számtalan nevét és halandó lényben való testet öltését sorolja fel. Az avatára – alászállás – során Visnu lejön a földre a törvény és az erények – dharma – visszaállítása, híveinek oltalmazása érdekében. Alászállásai során hal alakjában mentette meg az özönvíztől az összes növényi magot, teknősbékaként az elpusztult kincseket, vadkanként ezer évig tartó párbaj során végzett a démonnal, aki az óceánba süllyesztette a világot, félig ember, félig oroszlán alakot öltve mentette meg a földet a démon zsarnokságától, de alászállt törpeként, fehér lóként, illetve ő ölt testet Buddha, Krisna és Ráma alakjában is. Rámaként feleségül vette Szítát, akit Rávana elragadt tőle. Ráma majom- és medvesereg élén győzte le a ráksaszáknak nevezett szörnyeket, az emberek démonikus ellenfeleit, s végzett tízfejű királyukkal, Rávanával is.

Krisnában testet öltve Visnu megölte a gonosz királyt, Kanszát. A hagyomány szerint a föld az istenektől kért segítséget Kansza ellen, s Krisna, tehát maga Visnu helyreállította az igazságos hatalmat. Pásztorból harcossá és államférfivá lett: megóvta az embereket a bosszúállásra készülő démonoktól. Ennek érdekében előbb nyolc asszonyt vett feleségül – az első Rukmini volt, Laksmí egyik megtestesülése, Káma anyja –, majd még 16 100-at. Olyan cso-

dálatos képességgel bírt, hogy mindük mellett egyszerre tudott lenni, s népes utódsereget nemzett.

Főistenük Siva is, akinek teremtő vonásai alapvető jelképében, a lingamban öltenek alakot. A női nemi szervet jelképező jónin álló kőoszlopként ábrázolt lingamok egész Indiában elterjedtek, és Siva kultuszának legfontosabb tárgyai. Teremtő isten volta mellett Siva egyszersmind pusztító isten is, aki táncával tízezreket tud leigázni. A világ és az istenek elpusztítójának szerepe az övé minden kalpa végén. A kalpa, a hindu időszámítás, szerint egy Brahmánap és -éj, vagyis huszonnégyezer isteni év. S a földi élet ezer esztendeje teszi ki az istenek egy napját. Brahmá száz „saját" évet él, aztán következik be a nagy megsemmisülés, de a káosz fokozatosan elmúlik, új Brahmá születik, és új kalpaciklus kezdődik.

Úgy tartják, hogy Brahmá életének 51. esztendejében jár.

Siva felesége Párvatí. Hitük szerint Siva első felesége röviddel azután, hogy a szent tűzön elégette magát, Párvatí alakjában született újra. Tűzistenük pedig – már az ősi Rig-védákban is – Agni, aki az emberek és az istenek között közvetít. Az áldozati tűz lángnyelvei pedig az égbe viszik az áldozatot.

HOLDMÍTOSZOK

Elterjedtek a holdmítoszok, amelyekben a hold valamilyen kapcsolatban, viszonyban van a nappal. Az egyiptomi mitológiában Tefnut holdistennő és fivére, Su, a nap úgy is összetartoznak, mint a bal és a jobb szem. A nap és hold házassága számos elképzelésben öltött testet. De a hold és nap ellentéte is gyakorta megfigyelhető. A kínai hagyományban a holdat és a napot egymással ellentétes erőkkel hozták összefüggésbe: a napot a világos, meleg jang erővel, a férfiúi, pozitív és aktív princípiummal, a holdat pedig a női, passzív, sötét, hideg jin erővel.

HOLLÓ

Számos kultúrában feljegyezték azt a hiedelmet, hogy a holló bajt hoz. De említés történik a bölcsességéről is. Ovidius szerint Apollón a hollótól tudja meg, hogy kedvenc nimfája megcsalta, és fájdalmában változtatja feketévé. A hagyomány szerint holló jö-

vendölte meg Cicero és mások halálát. A babiloni Gilgames-eposz özönvíz leírásában a holló nem röpül vissza Utnapistim bárkájába, mert szárazföldre lelt. A bibliai Noé a vissza nem térő holló után kiereszti a galambot is, s a hír hozója olajfalevéllel a csőrében tér vissza.

Más mítoszokban a holló a pokolbéli erők megszemélyesítője lett.

HÓNAP

Egyes hagyományokban valamennyi hónap meghatározott mitológiai tartalommal bír. Széleskörűen elterjedt felfogás szerint a hónapok számát, egymásutánját, a közöttük és a bennük lévő határokat a Hold határozza meg. A rómaiak és a görögök éppen a holdhónapot tették meg időszámításuk alapjául. Egy-egy hónap kezdetét annak a napnak az estéje jelentette, amikor felkelt az újhold. Ezt a napot az attikai kalendáriumban Apollónak szentelték, de magával a hónappal is összekapcsolódtak szertartások és vallási ünnepek.

Még szorosabb szálak fűzik a mitológiához a római kalendárium hónapjait, amelyek az istenekről kapták nevüket, és az ő sajátos jellemvonásaik hordozói. Romolusról úgy tudják, hogy tíz hónapra osztotta fel az évet: március (Mars), április (Aphrodité), május (Maia, Mercurius anyja), június (Iuno); a továbbiak sorszámuk szerint kapták nevüket: quintilis (ötödik hónap, később Julius Caesar után júliusnak nevezték), sextilis (hatodik hónap, amelyet később Octavianus Augustus császár tiszteletére augusztusnak neveztek el), september (hetedik), october (nyolcadik), november (kilencedik), december (tizedik). A hagyomány szerint Numa Pompilius további két hónapot vezetett be: a januárt (Janus) és a februárt (februalia: nagy engesztelő áldozat az év végén). Az év kezdetének meghatározása egy pap feladata volt, aki a capitoliumi dombon álló kultikus épületből figyelte az újholdat, s beköszöntét ünnepélyesen jelentette be a népnek. A calare (kikiált) szóból eredeztethető a calendae és a kalendárium.

HŐS

A görög mitológiában egy istenség és egy halandó ember fia vagy leszármazottja a hős. A hérosz rendszerint óriási erővel és emberfeletti képességekkel rendelkezik, de halandó, mert a halhatatlanság az istenek privilégiuma. Ebből fakad az ellentét a halandó lény korlátozott lehetőségei és a hős ama törekvése között, hogy megszerezze magának a halhatatlanságot. Dionüszoszt, a szőlőtermesztés, bor, mámor és termékenység istenét az istenek közötti hősként képzelték el. Athénban ünnepi összejöveteleket tartottak Dionüszosz tiszteletére, akinek kísérői kecskepatás szatírok voltak. A tragodia – szó szerint kecskeének – szertartásaiból fejlődött ki az ógörög tragédia.

I

ÍJ

Az íj a szerelem isteneinek eszköze. A görög Erósz, az indiai Káma nyilával lövi meg áldozatát, s ezzel szerelmi vágyat ébreszt benne. A görög Apolló, az indiai Indra gyógyító istenek, akik nyilukkal gyógyítják a betegségeket. A középkori Európában a járványok idején elkészítették Szent Sebestyén nyilát.

IKERMÍTOSZ

Csodálatos lényekről szólnak az ikermítoszok. Sokszor a fivérek egyike jó és hasznos, a másik rossz és haszontalan dolgokkal áll kapcsolatban. A külön nemű ikrek vérfertőző házasságra is léphetnek számos ősi kultúrában, mint az egyiptomiban Ízisz és Ozirisz. Sok nép visszataszítónak tartotta az ikreket, szüleiket pedig ijesztőnek és veszedelmesnek. Több afrikai kultúrában szokás volt az ikrek szüleinek a törzs többi tagjától való elkülönítése. De

az ikreket és anyjukat olyan lényeknek is tekintették, akik valamely természetfeletti erővel érintkeztek.

INDIÁN TÖRZSI ŐSKÉPEK

Az irokéz, sziú, huron, dakota és még legalább ötven nyelvjárást beszélő észak-amerikai indián törzsek a természet jelenségeit ruházták fel mágikus erővel. A világ teremtéséről szóló mítoszok majdnem minden törzsnél rögzültek. Az irokézek szerint az emberek ősanyját, Aténtsziket, aki az állatokkal benépesített felsőbb világból hullott le, a világtenger felszínén állatok (hódok, pézsmapockok, vidrák és teknőcök) csoportja tartotta fenn; a pézsmapocok lemerült, a fenékről felhozott egy maroknyi földet, és a teknősbéka páncéljára helyezte. A maroknyi föld lassan növekedett, és szárazföld lett belőle. A teknősbéka e hagyomány szerint a földet szimbolizálja.

INDONÉZ-, MALÁJ- ÉS DÉLKELET-ÁZSIAI ŐSKÉPEK

Bali szigetén a Csaturjóga című vallási műben leírt változat szerint kezdetben a semmi volt, nem volt sem föld, sem ég. Antaboga, a világkígyó meditációval megalkotta Vedavang teknősbékát, amelyen két kígyó feküdt. Ezek összefonódva képezték a világ alapját, amelyen domború kőfedél feküdt. E fekete kő alatt nem volt Nap, Hold, éj, ez volt az alsó világ, ahol Batara Kala és női megfelelője, Szeteszujjara uralkodott, és ahol a nagy óriáskígyó, Baszuki élt.

Batara Kala Siva isten földre hullott spermájából lett óriás, pusztító démon: ő teremtette a fényt és a mindenható földanyát. Ibu Pertivi a föld termékeny, éltető erőinek istennője. Az istenek a többrétegű égben kormányoznak. A föld és a hegyek szikkadt sárból lettek. A világmindenség központjában a Gunung Agung világhegy áll, amely mintegy összeköti a föld alatti és az égi világot, s az istenek lakhelyéül szolgál. Bali jellemzője a szörnyalakok, démonok erősen népes köre. A két szörny: Rangda és Barong harcát misztériumjátékokon mutatják be, a bali hitvilág szereplői a régi és kortárs bali festészetben, szobrászatban és a vajang színház bábfiguráiban bukkannak fel.

Ami a hinduk környezetét illeti, színes képet mutat. Az Indonéziában, Malajziában, a Fülöp-szigeteken, Szingapúrban, Borneó és Timor szigetén élő malájok hitvilágának sajátossága, hogy ott a világ s az ember teremtését szent házasság eredményének képzelik el, amelyet az ég vagy a Nap köt a Földdel. Az ég addig fekszik a Földön, míg az meg nem szüli az élő természet jelenségeit, s olykor az első emberpárt is. Később aztán az ég s a Föld közé szorult emberek vagy fák fölemelik az eget, s ezzel megkapja külső formáját a mai világ…

A térség nyugati lakossága és Malajzia népeinek nagy része elveszítette eredeti mitológiáját a világvallások felvételekor. A hinduizmus és a buddhizmus az I. évezredben, az iszlám a XIV-XV. században, a kereszténység a XIX-XX. században terjedt el…

Más hatások is érik őket. Celebeszen a dajakok körében például a régi hagyomány szerint Lumimuut, az önmagát kőből létrehozó istennő a széltől termékenyül meg, majd vérfertőző házasságot köt a tűzzel, saját ősével. E házasságból valók az istenek s az emberek ősei.

INKA ŐSKÉPEK

A kecsua törzsek hite szerint a központi helyet az égistenek triásza: a nap, mennydörgés és a hold istene foglalja el. A nap fia az első inka, aki húgával, egyben feleségével, apai parancsra alapítja meg államukat. A kecsuák a földet imádták, de megtalálható náluk a víz kultusza is. Az inka korban minden városban kultikus rendeltetésű medencéket alakítottak ki, ahol a rituális fürdést végezték. Az isteneknek áldozatokat mutattak be, elemi csapások után nagyobbakat. Embereket, gyermekeket, lámákat áldoztak.

INTELLIGENCIAKÖVETELMÉNY

A civilizáció haladásával megnövekszik az intelligenciakövetelmény.

A középkorban játékszernek tartottak még egy-egy gyengeelméjűt a királyi udvarokban, a reformátorok pedig, közöttük Luther Márton is úgy vélekedtek, hogy ezekben a furcsa teremtmények-

ben az ördög ütött tanyát ott, ahol a léleknek kellene lenni, és elemésztésüket javasolták.

A fogyatékosok, először a vakok és beszédhibások oktatására és nevelésére a XIX. sz. elejétől kezdve törekedtek.

A természeti népek képviselője a fejlett civilizációkban gyengeelméjűnek minősülne, s civilizációnk küldötte pedig a még létező törzsi kultúrákban egyenesen az istenek küldöttének számítana.

A gyengeelméjűség legsúlyosabb formája az *idiótizmus*. Nem a malacát szoptató pápua asszonyt értjük rajta, hanem kultúránkban azt, aki mondatokat nem alkot, írni, olvasni soha nem tanul meg, minden kreativitásnak híjával van. Tevékenysége, saját teste és a keze ügyébe eső tárgyak örömforrásként való használatára korlátozódik. Földet, követ, füvet, ruha- és rongydarabot vesz a szájába, ezt szopja, nemritkán ürülékével és vizeletével babrál, haját tépdesi, olykor fájdalomérzés szerez számára örömet, és súlyos sérülést okoz saját magának. Önmaga ellátására képtelen, mindennapos fizikai veszélyekkel szemben sem tud védekezni. Képtelen az ízek megkülönböztetésére, mindent megeszik és megiszik. Szexuális ösztönük korán éled és intenzív.

Az *imbecill* és az idióta között nincs éles határ. Az imbecill megfelelő neveléssel megtanulhatja a nevét leírni, rövid szavakat elolvasni, tízig számokat összeadni és kivonni, környezete tárgyait megnevezni. Megtanulhatja, hogy a tűz éget, hogy megüti magát, ha kilép az emeleti ablakon és hogy vigyázzon magára az utcai forgalomban.

Falusi környezetben a nyugodt természetű imbecilliseket gyakran egyszerű munkára, pl. pásztorkodásra alkalmazták. Ők voltak a gúnyolódás céltáblájául gyakran szolgáló féleszűek, a falu bolondjai.

Debilnek az enyhe fokú gyengeelméjűt nevezzük. A debil önkontrollja csekély, saját impulzusainak és mások csábításának könnyen enged. Hajlamos arra, hogy önmagát túlértékelje, és alapjában egoista beállítottságú. Beszéde általában gyengén artikulált, modulációja gyakran hiányzik, szókincse szegényes, és a használt szavak értelmével sincs mindig tisztában.

Mai, civilizált embertől „debil” jelzőt kaphat a törzsi kultúrában élő bennszülött.

ÍRÁS

Az írás feltalálása, ismerete és használata korokon át papi kasztok kiváltsága volt. Az egyiptomi hit szerint az írás istentől való: Ré mondotta, és Thot feljegyezte. Isteni eredetűnek vallja az írást az iszlám is: Allah találta ki a betűket, s tanította meg rájuk Ádámot. Írott szent szöveg a Tóra is: „Isten maga készítette a táblákat, az írás Isten írása volt, bele volt vésve a táblákba” – olvasható a Bibliában. A Teremtés könyve említi, hogy a világ számokból és betűkből áll. Eszerint az ábécé betűinek sorra vétele bizonyos értelemben azt jelenti, hogy bejárjuk a világmindenséget a kezdetektől végig, vagyis az aleftól a tauig (az alfától az ómegáig).

Az írások, mint a kulturális hagyomány alapjai különleges megbecsülésnek örvendtek, néha szentként tisztelték őket. A Biblia vagy a Korán mellett Cirill és Metód műve is ilyennek tekinthető.

ISMÉTLÉS

A mitológiában is fontos dramaturgiai mozzanat. A figyelem ébrentartása, irányítása és fokozása érdekében egyes fontosabb motívumok különböző formában történő – olykor háromszori, mely az abszolút tökélyt jeleníti meg – ismétlése.

ISTENEK ÉS HŐSÖK

Az antik világ istenei és hősei a reneszánsz kor irodalmának és képzőművészetének főszereplőivé váltak, a görög mitológia népes panteonjának ismerete pedig az általános műveltség részévé. Megfigyelhettük, hogy a mítosz a tudat olyan fejlődési szakaszának kifejeződése, amely megelőzi az írott irodalom kialakulását. A mitológiai világfelfogás hatása él a görög tragédia világkorában, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész műveiben. Hésziodosz Az istenek születése c. művében kíméletlenül átdolgozta a mítoszokat: az értelem törvényei szerint építette rendszerbe őket. Vergilius az Aeneisben a mítoszokat a történelem filozófiai végiggondolására használta. Dante az Isteni színjátékban művészi egésszé ötvözte a

kereszténység, illetve az antikvitás mítoszait és az ember egyéni sorsát. Később Shakespeare, Milton, Goethe, Schiller, Thomas Mann, Kafka, Bulgakov és számos más író merített a hagyományból. Az irodalom egész története során kapcsolatban állt az őskori és antik mitológiai örökséggel, amely Jung szerint a kollektív tudattalannak a megtestesülése, az archetípusok sajátos enciklopédiája. Jung analógiákat állapított meg az emberi képzelet egyes fajtái, a mítosz, költészet és az álomképek között, s ezek archetípusok néven váltak ismertté.

Nemcsak közös vonások, archetípusok léteznek a hiedelemvilágban, hanem ismétlődések is: a jelenben megismétlődik a múlt, a jövőben pedig a jelen. Püthagorasz szerint semmi új nincs a nap alatt, és minden, ami egyszer született, idők múltán újra megszületik. Platón olyan körforgásnak fogta fel a történelmet, amely hasonlatos az égitestek mozgásához.

ISTENANYA

Az istenanya a világ legtöbb népének mitológiájában a legfőbb női istenség, általában a teremtő isten felesége, aki részt vesz a teremtésben: rendszerint maga a föld. Így a görög mitológiában Gaia Uranosz felesége, a gigászok és a titánok anyja.

ISTENEK EREDETE

Számos gondolkodó foglalkozott az istenek eredetének kérdésével. Frazer szerint az istenek képzete akkor keletkezett az ember tudatában, amikor elvesztette hitét abban, hogy mágikus hatást gyakorolhat a környező világra, és kénytelen volt „felismerni", hogy léteznek bizonyos felsőbb lények, akik a világot kormányozzák. Durkheim szerint az istenek az emberre ható, de számára érthetetlen társadalmi erők megszemélyesítői: minden társadalmi formának megvan a maga istenképzete.

Az istenek születése a törzsi létforma korszakába helyezhető, s amikor a legerősebb hódító törzs körül kialakult a törzsszövetség, amely utóbb létrehozta az államot, az egyes törzsi istenek egy körbe tömörültek. Kialakult a többistenhit, s az élre az uralkodó törzs istene került. Az ókori Egyiptomban az égiek feje a minden-

kori uralkodó nomosz istene lett: Ré, Amon-Ré, Hórusz; a görögöknél Zeusz, a babiloniaiaknál Marduk, a brahmanizmusban és a hinduizmusban Brahma volt a legfőbb istenség, ám ez úgyszólván sehol sem vezetett a panteon többi, kisebb-nagyobb istenének elnyomásához.

A keresztény vallás szerint az Isten háromszemélyű – a Szentháromságot az Atyaisten, a Fiúisten és a Szentlélek alkotja –, de ettől függetlenül az egyistenhit a vallás alapja, mint a judaizmusban és az iszlámban is.

ISZLÁM

A muzulmánok számára Allah az egyedüli isten. Örök és mindenható. A Korán szövegét ő adta Mohamed szájába, s az iszlám szent könyv szerkezete Mohamed halála után, a VII. század közepére kialakult. A Korán száztizennégy szúrát – fejezetet – tartalmaz. Aszerint hogy Mohamed hol és mikor mondta, hol az első, hol meg harmadik személyben szóló isten és az iszlám ellenségei vagy az ingadozók közötti dialógus formájában. A Korán „istennek tetsző" életmódot és magatartást meghatározó vallási-jogi előírásokat és bizonyos szertartási gyakorlatra vonatkozó szabályokat is tartalmaz. Fontosnak számít az iszlám szent hagyománya, a szunna is, amely a hadiszokon – a hagyományokat is magába olvasztó, Mohamed életéről szóló történeteken – alapul.

A Korán tanúsága szerint Allah a világmindenség megteremtője: ő választotta szét az eget és a földet, és a vízből megteremtett minden élőlényt. Két nap alatt teremtette a Földet, hét nap alatt az eget. Megalkotta a hét eget sorra, azaz egyiket a másik fölé, megteremtette a Holdat fénylőnek, és megteremtette a Napot világítónak. A hetedik ég felett található Allah trónja. Az égben helyezkedik el a paradicsom, a dzsanna és a pokol, a dzshannam is. Az első embereket, Ádamot és feleségét, Havvát Allah a paradicsomba telepítette le, de ők megkóstolták a tiltott gyümölcsöt, Allah pedig a Földre száműzte őket. Havvá, aki évente fiút és leányt szült, hetven pár ikret hozott a világra, s így lerakta az emberi nem alapját.

Allah rendeléseit – több ízben is különböző népek – prófétái által juttatta le a földre. A hagyomány szerint 124 ezer próféta volt, köztük a legkiemelkedőbbek: Ibráhim, Músza, Isza, Suaib, Húd és Szálih. Számos muzulmán próféta megfelel az Új- és Ószövetség szereplőinek: Ádam (Ádám), Núh (Noé), Ibráhim (Ábrahám), Músza (Mózes), Lút (Lót), Ajjúb (Jób), Harun (Áron), Isza (Jézus), Jahja (Keresztelő Szent János), Marjam (Mária), Zakarija (Zakariás).

A Korán szerint Isza megjósolta Mohamed prófétaságát. Mohamed Allah „követe" és prófétája, egyike azoknak a prófétáknak, akiket Allah már korábban is küldött az emberekhez. Mohamed „világító fáklya", akit Allah arra választott ki, hogy elvigye az embereknek az igazságot: „Mondd: én csak hozzátok hasonló ember vagyok, azt a kinyilatkoztatást kaptam, hogy a ti istenetek az egyetlen isten"…

A mekkai kába után az iszlám második legjelentősebb szentélye Mohamed sírja Medinában. A szentek sorába tartoznak Mohamed családjának a tagjai. Felesége, Áisa és lánya, Fatima. Mohamed unokatestvére és fogadott fia, Ali vette feleségül Fatimát. Alit a síiták szentként tisztelik. Fatimára vezetik vissza származásukat a síita imámok és számos mohamedán ország uralkodó dinasztiája. A szenteknek külön kategóriáját alkotják a sahídok, akik a hitért meghalt vértanúk, vagy akiket ártatlanul öltek meg. A szentek jelentős része szúfi, aki csodatévő képességéről emlékezetes. Az iszlám szerint az emberek benső kapcsolatba kerülhetnek a dzsinnekkel, az emberek előtti teremtményekkel, akik képesek emberi külsőt is ölteni, s hajlamosak arra, hogy ártsanak az embereknek. Ellensúlyozásukra az embernek megadatott a „saját" angyala is, aki jó cselekedetekre buzdítja őt.

A síita tanok a hatalom rokonság alapján való öröklése elvének talaján keletkeztek. A muzulmán közösségek vezetésének jogát Mohamed családjára, azaz Alira és Fatimától való gyermekeire ruházták. A lelki öröklés tana szerint „Mohamed fénye" sorra a „szent imámokhoz" került. A szunnitáktól eltérően, ahol az imám a közösség tagjai által választott világi és szellemi vezető, a síitáknál Mohamed küldetésének örököseként szerepel, főpap, aki a

benne megnyilvánuló isteni erő révén tévedhetetlen és titkos tudás birtokosa.

A síiták tisztelik a Koránt, bár meg vannak győződve arról, hogy belőle Ali említéseit Oszmán kalifa parancsára eltávolították.

J

JELLEM

Görögül: karakter. A mitológiai alakok emberi-társadalmi és drámai lehetőségeit meghatározó tulajdonságok összessége. Nem azonos a hétköznapi értelemben vett jellem fogalmával: a mitológiában a jellem az egész figurát átfogja, nemcsak pszichológiai készségeit, hanem társadalmi minőségét is jelzi. A jellem ugyanakkor nem azonos a típussal, mert a mitológiai jellem ezen belül foglal helyet más alkotóelemekkel együtt, részint túl is mutat azon.

JÓ ÉS A ROSSZ

A jó és a rossz szembeállítása fontos szerepet játszik a hagyományokban, ahol minden alak és szimbólum vagy a pozitív kategóriába tartozik, a jó hordozója, vagy a negatívba, a rossz megtestesítője. Megkülönböztethető a jó, az áldásos, illetve a rossz, a gonosz. Ez utóbbiak a sötétséggel, a föld mélyével, az alvilággal állnak kapcsolatban. A jó princípiumának megtestesülése (isten) mellett feltételezik a rossz megtestesülését (sátán, Lucifer).

K

KAKAS

A kakas számos hagyomány szerint kapcsolatban áll a Nappal: a fény hírnöke, kukorékolásával eltávolítja a tisztátalan lelkeket. Egyben az istenek – Apollón, Mars – szent madara is.

KALPA

A kalpa, a hindu időszámítás szerint egy Brahma-nap és -éj huszonnégyezer isteni év, és a földi élet ezer esztendeje teszi ki az istenek egy napját.

KANNIBALIZMUS

A kannibalizmus, vagyis emberevés általánosan elterjedt motívum a mítoszokban. A görög mitológiában Tantalosz, Zeusz fia, hogy próbára tegye az istenek mindentudását, vendégségbe hívta őket, amelyen a saját megölt fia, Pelopsz húsából készült ételt tálalta fel nekik. Bűneiért az alvilágban a legszörnyűbb kínokat kell elszenvednie örök időkig. Egy tóban áll, nyakig érő vízben, s valahányszor kortyolni akar belőle, szája elől eltűnik a víz.

A rituális emberevés indoka az a felfogás, mely szerint abba, aki emberhúst eszik, átszállnak áldozatának tulajdonságai, kiváltképpen fizikai ereje. Szkíta harcosok a csatában legyőzött ellenség vérét itták meg. Óceániai törzsek a megölt ellenség testrészeit azért eszik meg, hogy hatalmat nyerjenek annak lelke felett, beleértve e lélek teljes elpusztítását is.

Boccaccio Dekameronja írja le a történetet, amikor feslettség megbosszulása ad indokot a kannibalizmusra: a hűtlen asszony férje megöli a nő szeretőjét, s feltálalja neki kedvese szívét, amelyet az asszony gyanútlanul elfogyaszt.

KÁOSZ

A káosz kozmikus ősegységet jelent, amelyből megszületik a világegyetem, s amelyben feloldódik az egész lét. Káoszból emelkedik ki, majd ebbe merül el a világ.

KARD

Általában a legfelsőbb igazságosságot jelképezi a kard: pengéje a markolatával hasonlít az egyik legismertebb szimbólumhoz, a kereszthez. Egységet, szövetséget jelképez a kardra tett kézzel mondott eskü. Az éden kapuját kerub őrizte karddal Ádám és Éva bűnbeesése után. Jehova, Visnu, Arthur király kardja mítoszteremtő jelentőséggel bír.

KARMATAN

Minden tett, minden cselekvés meghozza a maga következményét, mint ahogy a magból kihajt a fa, s ebből kisarjad a gyümölcse. A tettek és következményeik idézik elő minden élőlény sorsát. Jó az, ami a törvény töretlen érvényesülését szolgálja, és elősegíti a folyvást magasabbra fejlődő kibontakozást; rossz az, ami ezzel ellentétesen, gátlóan hat. A helyes tevékenység jó, emelkedő, tisztuló sorsot eredményez; a rossz viszont hanyatló, zavaros, bukás felé sodró sors előidézője. Mert a jó egyúttal igaz és valóságos, a rossz pedig ennek a tagadása, hazug és valótlan. A helyes magatartással velejár a belső egyensúly nyugalma, a boldogság egyedüli forrása; a rossz azonban mohó vágyakozás, elégületlenség, tehát boldogtalanság, szenvedés okozója. S az élőlények újra meg újra megszületnek, majd elmúlnak, ismét megszületnek és így tovább, mindig azon a fokozaton, amelyet magatartásukkal, cselekedeteikkel előkészítettek, s ennek megfelelően szenvednek vagy részesülnek a boldogságban. A jónak is el kell szenvednie a bűnhődést a rossz tettéért, amelyet valamelyik régi, elmúlt életében követett el. Csak az emelkedhet a jó és rossz fölé, aki már minden tartozását megfizette.

Ez a tettek következményeitől való végső szabadulás.

KARNEVÁL

Téltemetés, a tél kikísérésének ünnepe a karnevál. Az elnevezés valószínűleg annak a kultikus járműnek – „kerekes hajónak" (latin caruus navalis", „kocsihajó") – a nevéből ered, amelyet Marduk, Babilon főistene, majd Dionüszosz és mások misztériumai alkalmával használtak.

KASZTOK

Brahma maga szabályozta az emberek világát. Létrehozta közöttük a négy alapvető rendet. Az első rendet a bráhmanok alkották, akiket azért hívtak így, mert közvetlenül Brahmából, az ő leheletéből születtek. A szellemi, értelmi feladatok hárultak rájuk: papok, törvényhozók, bölcsek, tanítómesterek, tudósok és költők kerültek ki közülük.

A második rendbe a ksatriják, vagyis a harcosok, a nemesek tartoztak; hivatásuk volt a fegyverforgatás, az országok védelme, a nép jólétének védelme, a nép jólétének biztosítása s az uralmuk alá rendeltek ellenőrzése. Közülük kerültek ki a királyok is. A harmadik, a vaisják rendje sokféle csoportból állott: kereskedők, iparűzők, gyakorlati célokért tevékenykedők tartoztak ide. A negyedik rendbe sorolták végül a sudrákat, a testi munka végzőit és a szolgákat. Földet azonban bármelyik rend tagjai művelhettek. A legfőbb kiváltság az első rendet illette, még a király is tiszteletben tartotta a bráhmanokat; azután a többi rend sorban mind kevesebb előjoggal rendelkezett, míg a negyedik rendre csupán a nehéz terhek hárultak. Minél magasabb volt azonban egy rend, tagjainak annál keményebb kötelességeket kellett vállalniuk, s abban állott a becsületük, milyen mértékben teljesítik.

A bráhmanok, a törvény ismerői, arra tanították az embereket, hogy ne legyenek elégületlenek a maguk helyzetével, mert a tettek és a tettkövetkezmények értelmében ki-ki olyan körülmények közé születik, amilyet magatartásával a megelőző életei folyamán kiérdemelt, és a helyes törekvés bárkit magasabb helyre juttathat következő születésében.

KECSKEBAK

A kecskebak úgy jelenik meg a hagyományokban, mint a páratlan szexualitás – alantas formában kéjvágy – és a termékenység megfelelője. Pán a görög mitológiában a nyájak, erdők és mezők istene: kecskelábú, kecskeszarvú, testét szőr borítja. A szatírokkal és szilénekkel együtt a Dionüszoszt körülvevő termékenységdémonok csapatához tartozik. Szerelmi szenvedélytől fűtve egyre üldözi a nimfákat; egyikük félelmében nádszállá változott, amelyből Pán sípot faragott.

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS MITOLÓGIA

A képzőművészet és a mitológia viszonyát azért is kell tanulmányozni, mert számos műalkotás páratlan fantáziával ábrázolja a mitológiai hősöket és eseményeket. Elsődleges forrásnak mégis a fennmaradt írásos szövegeket kell tekintenünk. Antik, elsősorban görög, majd római és reneszánsz kori művészek alkotásai közelebb vihetnek bennünket a múlt rekonstruálásához. Tiziano Vénusz és Adonisz című festménye alapján nem találhatnánk ki e két ember történetét, Ovidius Átváltozások című műve viszont nagymértékben segíti eligazodásunkat. Az antik világban széles körben elterjedt Venus, valamint meghaló és feltámadó szerelme, Adonisz kultusza. Adonisz föníciai-szíriai eredetű istenség a görög mitológiában. Anyja bűnös szerelemre lobbant saját apja iránt, s a szerencsétlen teremtést az istenek mirhafává változtatták, amelynek meghasadó törzséből jön világra a csodálatos szépségű gyermek. A kisdedet Aphrodité (Venus) az alvilág istennőjére, Perszephonére bízza, aki később nem hajlandó megválni tőle. Az istennők vitáját Zeusz dönti el: meghagyja, hogy Adonisz az év egy részét az alvilágban töltse Perszephonéval, a másik részét a földön Aphroditéval. Ez utóbbit a rómaiak Venusszal azonosították.

KERÉK ÉS KOCSI

A kerék és a kocsi számos hagyományban előfordul: ismeretes Illés próféta szekere, napkocsit említ az egyiptomi Ehnaton fáraó himnusza; a Biblia elmondja, hogy Józsué király a bálványimádók elleni harcban „a Nap szekerét tűzbe vetette és elégette”. A sze-

kérnek elképzelt Nagymedve (Göncölszekér) ismeretes az ókori Mezopotámiában, az antik görögöknél és az ókori Kínában.

KERESZT

A kereszt az egyik legelterjedtebb szimbólum a vallási rendszerekben, gyakran szerepel az ember vagy az ember alakú istenség modelljeként; mintha a kereszt széttárt karú emberre emlékeztetne, ugyanakkor kapcsolódik a kínszenvedés és a halál képzetéhez is, elsősorban mert kivégzési eszköz. Kínában, Indiában, Skandináviában viszont a kereszt az ég jele, a babilóniaiaknál, egyiptomiaknál, föníciaiaknál a tűz csiholására szolgáló két fadarabból összetett kereszt a jövő élet jelképe, Asszíriában meg az ókori Britanniában a teremtőerő és az örökkévalóság szimbóluma.

A KERESZTÉNYSÉG

A keresztények Istenről szóló tanítását az határozza meg, hogy a kereszténység örökölte az egyistenhitnek a judaizmus által kiérlelt eszméjét. Isten az abszolút jóság, tudás és hatalom hordozója, akinek oka önmagában van, az összes lény és dolog a legfőbb angyaloktól és az égitestektől az utolsó fűszálig az Ő teremtménye: magán Istenen kívül semmi nincs, ami ne ő teremtett volna. A Római martirológia azt írta, hogy a világ teremtésétől számított 5199., a Mózestől és Izrael fiainak Egyiptomból való kivonulásától számított 1510., a Dávid király megkoronázásától számított 1032. évben, a Dániel prófétálásától számított 752. évben, Augustus Octavianus uralkodásának 42. évében, amikor az egész világon béke uralkodott, Szűz Mária által emberi testet öltött Jézus Krisztus, az örökkévaló Isten és az örökkévaló Atya fia.

Az Atya, Fiú, Szentlélek szentháromságában Krisztus, a Fiú nem félisten, azaz nem félig isteni, félig emberi tulajdonságokkal rendelkező lény, aki kevesebb Istennél, de több az embernél. Isten megtestesülése nem enged meg semmiféle alakváltoztatást és visszatérést. Ezért van jelentősége a születés pillanatának.

Szent Ágoston Isten városáról című művében hat korszakra osztotta a történelmet, s azok a teremtés hat napjának felelnek meg. Az első korszak Ádámtól a vízözönig terjed, a második Ább-

rahámig, vagyis az Istennel kötött „szövetségig", a harmadik Dávid és Salamon júdeai-izraeli királyságáig, a negyedik e királyság bukásáig (babiloni fogság – Kr. e. 587), az ötödik Krisztus születéséig, a hatodik korszak még mindig tart; az elkövetkező hetedik pedig a világ végét hozza, azt a nyugalmat, amely megfelel a világ teremtését követő szombatnak.

A Messiás Isten népe mindenkori sorsának elrendezője, közvetítő isten és ember között. Király! A legnagyobb földi tekintély hordozója. Megváltó, aki a világi lét új, jobbított állapotát hozza magával. Dávid leszármazottja, vagyis az ősi dinasztia legitim örököse. Emberfia, vagyis közbenjáró Isten és az emberek között, a világ királya, szelíd uralkodó és ártatlan szenvedő, aki megváltja mások bűneit. A megtestesült, „emberré lett" Isten nemcsak megtapasztalja az emberi létet, hanem osztozik a különlegesen kedvezőtlen körülményekben is. Buddha királyi palotában jött világra, Krisztus istállóban. Buddha csendesen és ünnepélyesen halt meg tanítványai körében, Krisztus, miután megkorbácsolták, megverték és leköpdösték, szörnyűséges és szégyenteljes halált halt. Megaláztatása olyan fokú volt, hogy a döntő pillanatban a lelkében nem talált kellő nyugalmat. Kegyetlen belső harcot folytatott a halálfélelemmel és amiatti kétségbeesésével, hogy égi atyja magára hagyta.

– Istenem, istenem, miért hagytál el engem? – kiáltott fel égi atyjához a keresztfáról.

Az evangéliumok szerint Krisztus többször jósolta meg erőszakos halálát és harmadnapon való feltámadását. A hagyomány szerint feltámadása után először Szűz Máriának jelent meg. Jelenései és tanítványaival folytatott beszélgetései negyven napon át tartottak, és mennybemenetelével értek véget.

Jézus földi életének leírása az Isten emberi testet öltésének első momentumától, az angyali üdvözlettől a kereszthalálig, feltámadásáig s végül a mennybemenetelig az evangéliumokban olvasható. Máté, Márk, Lukács, János evangéliumai galileai remekművek.

KÉSLELTETÉS

Latinul: retardáció. A mitológiai meseszövésben az érdeklődés fokozására alkalmazott fordulat, amely abban áll, hogy a mitológi-

ai mű kibontakozása előtt váratlan bonyodalom beiktatásával megszakad a cselekmény menete, s ezáltal egyrészt időben tolódik el a kifejlet, másrészt kétesnek tünteti fel a várt megoldást.

KÉTNEMŰ LÉNYEK

A kétnemű lények, a hermafroditák és androgünok olyan mitikus ősök, akiken egyaránt megtalálhatók voltak a férfi és a női jegyek. A görög mitológiában Hermaphroditosz – Hermész és Aphrodité fia – személyében férfi és női vonások egyesültek. A rendkívüli szépségű ifjú egy forrásban fürdőzött, a forrás nimfája, Szalmakisz beleszeretett, de hiába könyörgött, szerelme Hermaphroditosznál nem talált viszonzásra. Szalmakisz kérésére az istenek egyesítették őket. Platón Lakomájában olvasható, hogy az emberek őseinek két arcuk volt, négy karjuk, négy lábuk és három nemük volt: férfi, nő valamint androgün; ez utóbbiak mindkét nem ismertetőjegyeivel rendelkeztek. Zeusz kettévágta az arcukat s nemi szervüket. Az emberek azóta keresik elveszett felüket, s ha megtalálják, létrejön az erósz, a szerelem.

KÍGYÓ

Szinte valamennyi nép mitológiájában előfordul a kígyó, amely a termékenységgel, földdel, női teremtőerővel, vízzel, esővel, a tűzzel, valamint a férfi nemzőerővel áll kapcsolatban. Alvilági lényként való elképzelésével függ össze a gazdagságra, kincsre utaló felfogás. A gyógyerejű föld természetfeletti vonásai mutatkoznak meg Aszklépiosznak, a gyógyítás görög istenének alakjában, akit gyakran kígyónak képzeltek el.

KÍNAI ŐSKÉPEK

Kína nagy területein szétszórtan él a miao-jao népcsoport, amelynek teremtésről szóló legendája szerint a föld és a vizek egykor együtt voltak, és sötétség borított mindent. A legfőbb szellem választotta szét a szárazföldet és a vizeket, és ezüstoszlopával alátámasztotta az eget, megteremtette az égitesteket. Ezután agyagból formálta az emberi testet, megalkotta az állatokat és növényeket. Özönvízről ők is tudnak: az emberek a szűkössé vált földről

létrán az égbe próbáltak jutni, ám az ég ura villámával sújtotta a felérőket.

Kínában úgy vélték, hogy az ég és a föld olyan, mint a tyúktojás belseje. Szétválásuk Pan-Ku növekedésével következett be. Ő az ősatya, az első ember a földön. Tizennyolcezer év alatt a fényes elemből, a jangból keletkezett az ég, a sötét elemből, a jinből pedig a föld. Pan-ku óriásira növekedett. Halála után testrészeiből keletkeztek az égitestek, a kozmikus jelenségek és a földfelszín elemei. Lélegzetéből lett a szél és a felhők, hangjából a mennydörgés, bal szeméből a Nap, jobb szeméből a Hold, négy végtagjából és testének öt részéből a négy égtáj és az öt szent hegy, véréből a folyók, ereiből az utak, húsából a föld, hajából és szakállából a csillagképek, testszőrzetéből a füvek és a fák, fogából és csontjaiból az arany és a kövek, csontvelejéből az igazgyöngy és a jade, verejtékéből az eső és a harmat. Pan-Ku halála után a testén élősködő rovarok emberekké váltak.

Más változat szerint a félig ember, félig kígyó ősanya, Nü-va földből és agyagból gyúrta az embereket. Egy következő elképzelés szerint Fu-Hszi volt az ősatya, aki tanította az embereket. Őt kezdték a legősibb uralkodónak tartani. Az I. évezred végére Kínában egyre inkább közeledtek egymáshoz a különféle mitológiai rendszerek, olyan vallási egység jött létre, amely a taoista, a buddhista és a népi mitológia alakjait foglalta rendszerbe, továbbá a konfuciánus kultuszokat.

A konfucianizmus nem vallás volt, hanem a kultusz gyakorlásának elemeivel: etikai tanítás.

Lao-ce, a taoizmus legendás megalapítója nyolcvanegy évig volt anyja méhében, s a jobb oldali bordáin keresztül jött a világra. Közel kétszáz évig élt, s akkor egy fekete bivaly hátán nyugatra utazott. Őt tartják *Az út és az erény* című könyv szerzőjének. A taoista panteonban több ezer halhatatlan szentet, szellemet, démont, helyi kultikus istent, az emberi test harmincezer szellemét és más alakokat találunk. A csúcson eredetileg három misztikus szimbólum állt: „égi princípium", „földi princípium" s a „hatalmas

egyetlen". E triász később Lao-ce, Huang-ti császár és Pan-ku ősatya alakját jelentette.

Kétezer évvel ezelőtt Indiából Közép- és Belső-Ázsián keresztül Kínába behatolt a buddhizmus, és vitte magával a kiterjedt mitológiai rendszert. A helyi viszonyokhoz alkalmazkodva tanításába a hagyományos kínai erkölcsi, etikai tanok néhány fő eszméjét, így a gyermeki engedelmesség eszméjét olvasztotta be. A buddhizmus hatására alakultak ki a kínaiak elképzelései a túlvilágról és a pokolról. Kína népszerű istenei közül ki kell emelnünk a védőisteneket! Kuan-ti a gyermekáldást osztó isten, Kuan-jin a gazdagságé és a hosszú életé. S nem utoljára a házi-istenek közül a kapuőristeneket és a tűzhely istenét, aki mindenre felügyel, ami a házban történik.

Az istenalakokat gyakran valóságos személyeknek tekintik, mindegyiküknek megvan a maga ünnepe, születésnapja, amelyet a holdnaptár szerint tartanak számon. A naptár a hónapokat a holdfázisok változásai szerint számolja. A kínai mitológia több mitológiai rendszer összessége, amely magában foglalja az ókori kínai, a taoista, buddhista és a kései népi mitológiákat.

KIRÁLY

A király a mitológia egyik központi alakja. Az ősi hagyományokban ő a közösség vezére, isteni származású nemzetségalapító, máskor épp az istenek királya. Egyes elképzelések szerint ő a világmindenség közepe: az életet testesíti meg, ezért nem halhat meg. Az indiai mitológiában Manu, az első király és az emberiség ősszülője egyben a Napnak is gyermeke. Az egyiptomi Rét, az istenek és emberek első királyát is Napnak tartották. Diodórosz szerint Egyiptomban a Nap volt az első király, s a fáraó halála után elfoglalja a napisten trónját.

KONFLIKTUS

Összeütközés. A mitológiai drámai forma magva, műfaji sajátságának gerince. Az összeütközés létrejöhet ellentétes csoportok, királyságok és figurák, uralkodók, istenek között, de akkor is talál-

kozhatunk az egyes hősök belső ellentmondásaival, ha azok önmagukkal kerülnek ellentétbe.

KOVÁCS

Természetfeletti alkotóerővel megáldott szereplő a kovács, aki nemcsak szerszámot tud készíteni az isteneknek, hanem varázserejű fegyvereket is. Vulcanus a római mitológiában a pusztító és tisztító tűz istene volt, megfelel a görög Héphaisztosznak. Akhilleusz pajzsát Héphaisztosz készíti, ő a tűz őrzője is: Prométheusz tőle lopja el, hogy átadja az embereknek.

KOZMOGONIKUS MÍTOSZ

A világmindenség teremtését, keletkezését ismertető hagyományokat összefoglaló néven kozmogonikus mítoszoknak nevezzük. A teremtés rendje általában a következő sémáknak felel meg: káosz – ég és föld – Nap, Hold, csillagok – idő – növények – állatok – ember – annak háza és eszközei.

A változatok száma pedig végtelen.

KOZMOSZ

A kozmosz a mitológiai hagyományok szerint rendezett, bizonyos törvények, elvek szerint rendezett világmindenség. Platón azt írja róla, „minden létezők között a legszebb". Még az ember elé is példaképül állítja, aki ugyanolyan modell szerint formálódik.

KÖLTŐ ÉS DALNOK

A költő és dalnok a rendkívüli látomásnak, a közösség isteni rangra emelt emlékezetének megszemélyesítője. A bibliai Dávid lantjátékával nyugtatta meg Sault, amikor a gonosz háborgatta. Orpheusz elbűvölte az állatokat, fákat és sziklákat, Veinemöinen sámánköltő volt, Assisi Szent Ferenc a madaraknak prédikált. A költő az istenit emberivé formálja, s az emberit isteni szintre emeli.

KÖR

A kör – karika, kerék – az egység, a végtelenség és befejezettség, a legmagasabb rendű tökéletesség gondolatát fejezi ki. A Nap

naponkénti és éves keringése az idő ciklikus voltát összekapcsolta a ciklikus térrel. Gyakran szerepel főistenként, amelynek jelképe a kör.

KRÍZIS

A mitológiai cselekmény kibontakozásának csúcsa (kifejlet), az a pont, ahol a hősöknek, korábbi tetteik következményeiként, „benyújtják a számlát", ahol rá kell döbbenniük, hogy zsákutcába jutottak.

KULTIKUS MÍTOSZOK

Kultikus mítoszok minden népnél kialakultak, s magyarázatot adnak egy bizonyos szokásra vagy kultikus cselekvésre. Egyiptomban Ozirisz és Ízisz kultuszának bonyolult rituáléja újra és újra megjelenítette, hogyan kereste Ízisz a megölt Ozirisz testét, búsult miatta, és siratta a nép, majd hogyan támadt fel az isten, s töltött el az öröm mindenkit. A szőlészethez és borászathoz kötődő Dionüszosz-kultusz részei voltak olyan orgiasztikus megnyilvánulások, amelyek az ifjú Dionüszoszról szóló mitológiai történettel álltak kapcsolatban, s megjelenítették, hogyan szaggatták szét a titánok Dionüszoszt, majd hogyan támadt fel. Az istenség halálának és feltámadásának mítoszokban elmondott és szertartásokban, rítusokban újra és újra eljátszott hagyománya láthatóan megelőzte az evangéliumok gyakorlatát, amely Jézus Krisztus alakján keresztül az emberáldozat, a szenvedő és feltámadó isten történetét beszéli el.

KULTÚRHŐS

A kultúrhős, kultúrhérosz olyan szereplő a mítoszokban, aki elsőként szerzi meg vagy állítja elő az embereknek a különféle kulturális javakat: tüzet, kultúrnövényeket, munkaeszközöket, megtanítja őket a vadászatra, mesterségekre, művészetekre, bevezet egy adott társadalmi rendszert, házasodási szabályokat, mágikus előírásokat, rítusokat, ünnepeket. Tűzszerző az ókori görögöknél Prometheusz, csodás erejű kovács Héphaisztosz.

L

LEGENDA

A népköltészetben a legendák azért alkotnak külön csoportot, mert megvan bennük a csodálatos, fantasztikus elem, de ezt igaznak fogják fel, olyannak, ami a történelmi korokban valóban megtörtént. A legendák főleg a vallástörténet szereplőiről, a mondák a világi történelem hőseiről szólnak, s nem feltétlenül van bennük csodás elem.

LÉGY

A légy mitológiai szerepe kis méretéhez, szemtelenségéhez, piszkosságához kapcsolódik. Az ókori zsidók tisztátalan rovarnak tartották, Salamon templomában nem tűrték. A legyek terjesztette járvány tette néptelenné Lavantét, s a bibliai hagyomány a legyekhez hasonlítja az asszír vagy az egyiptomi hadakat. Az iráni mitológiában a haláldémont undorító döglégynek képzelték, amely a halál után jön el az emberhez lelkéért s testének bemocskolása végett. Rómában, Herkules templomában légyűző áldozatokat végeztek.

LÉLEK

A lelket, az élőlények testében lakozó „ikerlényt" – ahogy a néprajzos Taylor elnevezte az ember nem materiális, halhatatlan részét – azonosították az emberek, állatok vérével. Ezen alapul a Biblia szigorú tilalma a vérnek vagy kivéreztetetlen húsnak táplálékként való felhasználására.

LEOPÁRD

A leopárd alakja a Földközi-tenger keleti partvidékének régióiban széleskörűen ismert. Az ókori hettiták szerint az istenek állata

a szent királyi állatkertekben élt, a termékenység női szimbóluma volt. Homérosz is beszámol leopárd- vagy párducbőrös hősökről.

LÉTRA

Jelkép a létra is, amely összekapcsolja a mennyországot és az alvilágot, az istenek, az emberek s a holtak vagy gonosz szellemek, démoni erők, természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező lények világát. A létra megteremti annak feltételét, hogy a világok kapcsolatba kerüljenek egymással: Jákob létráján föl-le járnak az angyalok. A létra fokai megadhatják az istenek rangsorát is. A létra megfelelője a lépcső; az ókori egyiptomi piramisok lépcsőfokai számos kutató szerint azt szolgálták, hogy a holtak feljussanak az égbe.

LEVEGŐ

Akárcsak a tűz, a levegő is a világegyetem egyik alapeleme. A levegő könnyű, a szellemmel, a férfiprincípiummal kapcsolatos, ellentétben a földdel és a vízzel, amelyek többnyire a nehéz, materiális, női princípiumhoz kötődnek. Az óegyiptomi mitológiában Su, a levegő istene szüli az eget és a földet. A hindu mitológiában Brahma kilégzése a világ teremtését, belégzése az elpusztulását jelenti.

LILIOM

A liliom, kiváltképpen a fehér liliom a tisztaságot, ártatlanságot szimbolizálja. Összefüggésben van Szűz Mária szeplőtelenségével. A sémi népek úgy vélték, hogy a liliom Éva könnyéből ered, amelyet akkor hullatott, amikor kiűzetett a paradicsomból. A liliomot a halállal és a túlvilággal is kapcsolatba hozzák.

LÓ

Több isten megjelenési formája a ló. Az istenek és a héroszok lovon közlekednek mind az égben, mind egyik világból a másikba. Pégaszosz a görög mitológiában szárnyas ló.

LÓTUSZ

A lótusz a női teremtőerő szimbóluma: öl, az élet születésének helye. Termékenység, felvirágzás, utódok, hosszú élet, egészség, életerő, dicsőség is. Az ókori Egyiptomban fennmaradt ábrázolásokon Hórusz isten látható a lótusz virágán. Ízisznek, Ozirisznek trónul szolgált, s így a királyi hatalom jelképévé vált. A lótuszkelyhekben ülő csecsemő alakja kedvelt téma volt egészen a római korig. Számos ábrázoláson az újszülött Nap lótuszvirágon trónol, lótuszvirágból születik meg Ré isten. Indiában a lótusz a női nemi szervet, a jonit idézte az emlékezetbe, és az istenanyát személyesítette meg. Gyakran trónol lótuszon Buddha. A buddhista paradicsomot sokszor ábrázolták olyan helynek, ahol az emberek az istenekhez hasonlóan lótusz kelyhében születtek meg. A legtöbb hindu istenséget lótusz alakú trónon ülve vagy támasz mellett ábrázolták.

Kínában a lótuszt szent növényként tisztelték már a buddhizmus elterjedését megelőzően. Itt a tisztaságot és a bölcsességet, a termékenységet és a termékenyítő erőt jelentette. A lótuszszimbolika Egyiptomból, Indiából és Kínából eljutott a Földközi-tenger vidékére is. Ennek félreismerhetetlen nyomait őrzi a liliom és a tulipán szerepeltetése a keresztény hagyományban.

M

MACSKA

A macska számos hagyományban a legfelsőbb istenségek testet öltött alakja. Az egyiptomi mitológiában Básztet az öröm, vidámság istennője volt, akit rendszerint macskafejű nőalaknak ábrázoltak. Halállal bűnhődhetett, aki akaratlanul is ártott Básztetnek szentelt macskáknak, s még inkább, ha megölte valamelyiket. A japán hagyomány gonosz szándékú és természetfeletti erővel meg-

áldott lényt lát a macskában. Kínában pedig éppen ellenkezőleg, olyan lényt láttak benne, amely képes elűzni a gonosz szellemeket.

MADARAK

A madarak a vallási rendszerekben lehetnek istenek, kultúrhősök, átváltozott emberek, avagy istenek, sámánok, hősök hátasállatai. De jelképei lehetnek: az isten istenség voltának, a szabadságnak, a költői ihletnek, a látnoki tudásnak, a léleknek, az élet szellemének.

Madárvonásokkal rendelkezik Pegazus, a szfinx, a szirének, a griffek. Väinämöinent egy sas mentette meg, Zeusz és Dionüszosz sas képét öltötte magára, s Zeusz hattyúvá változott, amikor Lédát elcsábította.

Az ókori Egyiptomban hemzsegnek a madárábrázolások, a madár alakú istenek. Hórusz sólyomként, Tot íbiszként, Ízisz galambként jelent meg. A sumer-akkád mitológiában is sok istenség volt madárkülsejű. A szent madarak tisztelete az ókori Kínában is elterjedt. Az ókori görög és az indiai hagyományban számtalan madárszimbólumot találunk. A hiedelmek világában nagy jelentőségük van a madárjelképeknek (lásd: gólya, galamb, stb.).

MÁK ÉS PIPACS

A mák és a pipacs az alváshoz és a halálhoz kapcsolódik. A görög mitológiában Hüpnosz, az alvás istene – Thanatosznak, a halál istenének ikertestvére – az alvilágban lakozik, s mákkal altat el mindenkit, ringat el édes nyugalomba. A római mitológia szerint Ceres nem leli nyugtát, s az istenek úgy rendezik, hogy léptei nyomán mákvirág fakadjon. Ceres összeszedi a virágot, egész csokorra valót, s végre elalszik. A pipacs a kiontott vér szimbóluma is. A keresztény irodalomban elterjedt felfogás szerint a keresztre feszített Krisztus véréből sarjadt ki a pipacs.

MANDRAGÓRA

A mandragóra vagy nadragulya megkülönböztetett szerepét az magyarázza, hogy ez a növény élénkítő tulajdonságokkal rendelkezik, gyökere pedig hasonlít az ember testéhez. Püthagorasz

ember formájú növénynek nevezte. A régi füveskönyvek illusztrációi férfi- vagy nőalaknak rajzolják, amelynek fejéből levelek nőnek ki, lábánál néha leláncolt vagy lelkét kilehelő kutya fekszik. Mélyen élt a hit, hogy mandragórának ajzóereje van, s szerepet játszik a fogamzásban. E hiedelem a középkorban valóságos iparágat hozott létre. A mandragórát az őskortól fogva széleskörűen alkalmazták a népi gyógyászatban, illetve a varázslásban.

MEDVE

A medve egyik főszereplője az állateposzoknak, meséknek, történeteknek, daloknak, hiedelmeknek, ráolvasásoknak. Az ókori Keleten az ünnepi menetek „állatkíséretében" a leírások szerint a medvének az „állatok királyával" együtt kitüntetett szerep jut.

Számos hagyományban szerepel a medve meghaló és feltámadó istenként, nemzetségi ősként, kultúrhősként, gyógyító szellemként, az alsó világ uraként, a sámánok segítőtársaként, állatemberként. A görög mitológiában egy nimfa változott nőstény medvévé, később Zeusz fölvitte magához az égbe, s belőle lett a Nagymedve csillagkép.

MEGHALÓ ÉS FELTÁMADÓ ISTENEK

Meghaló és feltámadó istenséggel kapcsolatos mítoszok főleg az ősi mediterrán kultúrákban születtek. Az ókori Egyiptomban Ozirisz halálának és feltámadásának drámáját a Nílus áradásának tetőzéséhez időzített nagy agrárünnepen játszották el. Sokszor alvilági erőkkel kapcsolatban álló valamilyen természetfeletti képességű ellenfél merényletet követ el a félistenszerű mitikus hős ellen. Gilgames, Odüsszeusz és Ráma valamennyien eljutnak az alvilágba, majdhogynem odavesznek, de végül is ők győznek.

Jézus Krisztus halála, feltámadása hasonlatos Jónásnak a hal gyomrában töltött háromnapos tartózkodásával, ahogy Máté írja evangéliumában: „Amint ugyanis Jónás próféta három nap és három éjjel volt a hal gyomrában, úgy lesz az Emberfia is három nap és három éjjel a föld szívében."

MEGHALÓ ÉS FELTÁMADÓ VADÁLLATOK

A meghaló és feltámadó vadállatok mitológiai motívuma különösen a vadásznépek körében terjedt el. James Frazer angol etnológus, vallástörténész Az aranyág című munkájában megjegyzi, hogy az emberek szentnek hiszik azt az állatot, amelyre vadásznak, és speciális rítussal igyekeznek a medvét vagy bálnát kiengesztelni.

MEGSZEMÉLYESÍTÉS

Számtalan megszemélyesítést vehetünk észre a mitológiákban: élőlények vonásaival ruházzák fel az élettelen tárgyakat és jelenségeket. Az emberek gyakran öltenek állatkülsőt, máskor az állatokat ruházzák fel emberi tulajdonságokkal. A vallásokban rettegett természetistenek jöttek létre. Nehéz megállapítani, hogy például a tenger urának ember formájú alakját tisztelték-e vagy magát a tengert. A görög mitológiában éles vonásokkal, plasztikusan megrajzolt, egyértelműen emberi vonásokkal felruházott isteneket látunk.

MÉH

A termékenységgel hozták összefüggésbe a méhet, amely sokszor az eszköz szerepét tölti be: szúrásával ébreszti fel a termékenység istenét. Szerepel az isten oldalán is a gonosz ellenfeleként. Még volt a szimbóluma Visnunak, Krisnának. Van olyan kép, amelyben Krisna méh alakban döngi körül Visnu fejét. A korai keresztény katakombaművészetben méh szimbolizálja a halottaiból feltámadó Krisztust és a halhatatlanságot. Egyiptomban a királyi hatalmat is jelképezte.

MÉRLEG

A mérleg az isteni igazságszolgáltatás szimbóluma. A keresztény hagyományban a halottak lelkét Mihály arkangyal méri.

MELANÉZIAI ŐSKÉPEK

A melanéziaiak körében erősen élt a manaképzet. Eszerint rendkívüli életerőt és potenciát tulajdonítottak embereknek, állatoknak és tárgyaknak. Azt tartották, hogy ilyen erővel rendelkeztek az ősök, ezen alapul az ősökkel való érintkezés mágikus gya-

korlata. Az őskultusz részét képezték a sokfelé elterjedt titkos társaságok, amelyeknek tagjai különleges rituális műveletek révén kapták meg a manát őseiktől, akik a személyi pártfogó és védelmező szerepét játszották. A melanéziaiaknak démonikus lényekről is voltak képzeteik: emberhalakról, akik vízbe fojtották a fürdőzőket, kis növésű, orr nélküli, egyszemű emberekről, akik könnyedén járkáltak a sziklákon és a sűrű erdőben.

Jellegzetes képzeteik alakultak ki a halálról, a holtak lelkéről: azt tartották, hogy a halott lelke újszülöttbe költözhet, testet ölthet nőben, állatban, madárban, halban.

MIKRONÉZIAI ŐSKÉPEK

A mikronéziai hiedelemvilágra a teremtésmítoszok sokfélesége jellemző. Egy tengeri kagylóban például összeolvasztásra került az ég és a föld. Az elemeket, a viharokat, az áradásokat az ég és az alvilág istenei közösen hozzák létre. A szárazföld többféle módon keletkezett: az istenek homokot, földet, hamut, kókuszdiót, virágot szórtak a tengerbe.

Nauru szigetén ismert egy mítosz, amely szerint egy ember cápává változott. Az emberek öröktől fogva halhatatlanok, mint a fák, amelyek erdővágás után ismét kihajtanak.

MIMÉZIS

Görög szó: utánzást jelent. A valóság művészi reprodukciójának kategóriája. Eredetileg a görög mimosz az álarctalan színész mozgását jelentette. Arisztotelésznél vált a művészi reprodukció általános kategóriává. Nem egyszerű és szolgai reprodukció: nem a valóság utánzása, hanem lényegének feltárása. Arisztotelész Poetikájában ezt úgy fogalmazza meg, hogy a művészet nem azt ábrázolja, ami megtörtént, hanem azt, ami adott esetben megtörténhet a valóság belső szükségszerűsége szerint.

MITIKUS IDŐ

A mitikus idő megelőzi a „történelmi" időket, s ekkor teremtődik a ma ismert világ. A káosz korszakának is tekinthetjük, ame-

lyet a kozmosz erőinek kell rendbe tenniük. A mitikus idő tehát a teremtés ideje.

MITOLÓGIAI LÉNY

Egyes lények vagy tárgyak a mitológiákban képesek átváltozni másokká. Őseink gondolkodása szerint átváltozással lehet eljutni az élők világából a holtakéba. Átváltozás révén alakulnak ki a világegyetem és a föld egyes elemei. A mitológiai lény haja fává, virággá és fűvé, szeme forrássá, szája patakká, válla heggyé változhat. Az istenek alakváltoztatása is gyakori, metamorfózisuk csak ideiglenes, s hamarosan visszanyerik eredeti alakjukat. Ovidius Átváltozások című elbeszélő költeményében számos esetet mesélt el, amelyekben a szépséges Daphné babérfává, a szövő- és hímzőművészetéről híres Arakhné pókká, a szenvedélyes vadász, Aktaión szarvassá változik. Ovidius a többi átváltozásnál is hősei olyan tulajdonságait vagy jellegzetességeit domborította ki, amelyek érthetőbbé tették metamorfózisukat a köznapi gondolkodás számára.

MÍTOSZ

A mítosz bennünk él. Az antik világ istenei és hősei a reneszánsz kor főszereplőivé váltak, a görög mitológia népes panteonjának ismerete az általános műveltség részévé.

A görög mitológia a világ megismerésének egyik legősibb formája. A világ szépségét az istenek ádáz küzdelemben teremtették meg, amikor az olümposziak megsemmisítették az ősi diszharmonikus szörnyeket.

Megfigyelhető, hogy a mítosz a tudat olyan fejlődési szakasza, amely megelőzi az írott irodalom kialakulását. Egyedfejlődésünk megismétli törzsfejlődésünk szakaszait, az ember pedig „szellemi fogantatása" pillanatától, az emberré válás folyamatában, minden korban és kultúrában megalkotta mítoszait. A mítoszt, amely bennünk él, s kollektív tudattalanunk része.

Az istenhez sosem fohászkodó ember a műtő előszobájában várakozott. A múló órák elviselhetetlen teherként nehezedtek rá. Vajon életben marad-e felesége? S aki még sosem imádkozott,

imákat kezdett mormolni. Tudattalanjának mélyéből mint elemi erejű forrás tört elő a fohász.

Az irodalom egész története során kapcsolatban állt az őskori és antik mitológiai örökséggel, amely – Jung, a világhírű svájci pszichológus szerint – a kollektív tudattalan megtestesülése.

Az istenek eredetének kérdésével számosan foglalkoztak. A klasszikussá vált néprajzkutató, Frazer szerint az istenek képzete akkor keletkezett az ember tudatában, amikor elvesztette hitét abbéli képességében, hogy mágikus hatást tud gyakorolni a környező világra, és kénytelen volt elismerni, hogy léteznek bizonyos felsőbb lények, akik a világot kormányozzák.

MODULÁCIÓ

Eredetileg zenei kifejezés, s egyik hangnemből a másik hangnembe való átmenetet jelent. Más értelemben hangváltás, amely a mitológiai szöveg mögött rejlő lelki tartalmakat juttatja kifejezésre.

MONDÁK

A mondák szintén a hagyomány részei, amelyek nemzedékről nemzedékre élnek tovább, s a történeti emlékezet megőrzését szolgálják.

MONDATOK

Többnyire szóban, szájhagyomány útján történt a tudás, az ismeretek átadása nemzedékről nemzedékre. A szent hagyományt úgy fogták fel, mint a vallási tanítás szóbeli terjesztését szertartások, később prédikációk segítségével, ami az írás feltalálása óta párhuzamosan létezik a szentírással. A hagyomány is, az írás is a kinyilatkoztatást tartalmazza.

MONGOL- ÉS TÖRÖK ŐSKÉPEK

A Bajkál-tó környékén és az azon túl élő burjátok a pravoszláv vallás felvétele után is a sámánizmust követték, ami szerint az istenek és a szellemek jókra és gonoszokra oszthatók. A jó erők hozták létre, illetve változtatták meg a világot. Hitregéik elbeszélik a földnek a káoszból való megteremtését, az első emberek, állatok

és égitestek megjelenését. Némelyik változatban a föld és az első élőlények megteremtője Ehe-burhán volt, ugyanő az anyja az első égitesteknek is. Jóságos lánya, Manzan Gürme teremtette a jó isteneket és általában minden jót. Gonosz lánya, Majasz Hara a gonosz isteneket, a gonoszság kútfőit… A jakutok hiedelemvilágában Jurjunh Aji Tojon, a fehér teremtő úr a főisten, a mindenség feje. Tiszteletre méltó, drága prémekbe öltözött öreg, ő bocsátja ki a meleget és a fényt. Alakjával a napot személyesítették meg.

A világmindenség felépítéséről és keletkezéséről elterjedt elképzelés alig különbözik a többi mongol népétől: a föld, a víz, a tűz és a levegő a káosz szélében, a föld pedig a világóceán felszínén keletkezett. A kerek föld közepén áll a világhegy, amely a világóceánban úszó óriási teknős hátán álló elefánton nyugszik. A mongolok titkos története című, XIII. századi krónika szerint a mongolok tisztelték az eget és a földet. A világ ura Tengri, az eredet nélkül való, aki minden létező teremtője. Az ég határozza meg az emberek sorsát, ő osztja a hatalmat. Etügen a földanya, Tengri az égatya. Tisztelték továbbá a napot, a hold anyját. Kormuszta a legfőbb istenség: ő a föld, az egész látható világ és a benne lévő élőlények védelmezője. A középkorban Kormusta alakja egybeolvadt Tengriével, a sámánkultusz égboltistenségével, az örök éggel, s ekként mint Dzsingiz kán atyja vagy teremtője szerepelt.

Napjainkban az egyetlen istenként tisztelt ég helyét az égi istenség csarnoka foglalja el, a tengriké, akik általában 99-en vagy 33-an vannak, és élükön Kormuszta áll. A panteont a tibeti lámaista istenségek csoportja egészíti ki. A buddhizmus széles körű elterjedésével sok indiai, tibeti istenalak és történet olvadt be a hitvilágukba. A sámánkultusz szerint az ősök szelleme kapcsolatba lép a helyi szellemgazdákkal, és mágikus erőre tesz szert. Ezek a szellemek uralkodnak az elemeken, képesek betelepedni az emberbe, akinek egy „halhatatlan" és egy „testi" lelke van. A mongolok úgy vélték, hogy a démonok, a rosszindulatú szellemek rendszerint a nem természetes halált haltak és a bűnözők szelleméből keletkeznek. Kínai, perzsa és arab forrásokból ismerjük a török népek – törökök, azerbajdzsánok, türkmének, kazahok,

kirgizek, üzbégek, ujgurok, tatárok – iszlám vallásra való áttérése előtti hiedelemvilágát. Úgy vélték, hogy kezdetben megteremtetett a „kék ég" és a „fekete föld", a „kettő közé az ember fia teremtetett". Az ég „a világ teteje", s rajta nap mint nap megszületik a nap és a hold. Megkülönböztetett tiszteletben részesítették a születő napot. A kagánok sátrának ajtaja keletre nyílt, a felkelő nap felé. Tengri, az ég, a fő istenség a felső világban lakozik. Éha más istenekkel karöltve rendelkezik miden fölött, ami a világon létezik, beleértve az emberek sorsát. Amikor leküldi őket a néphez, megparancsolja nekik, hogy büntessék az ellenszegülőket. Tengri felesége, Umaj a termékenység istennője. Ő pártfogolta a harcosokat és a kagán feleségét, aki külsejére hasonlatos Umajhoz. Jer Szu – föld-víz – a középső világ főistene volt. A törökök a pártfogójukat tisztelték benne. A török népek nagyobbik része az iszlám vallásra, kisebb hányaduk a buddhizmusra vagy a kereszténységre tért át.

MONOLÓG

Görög szó. Magánbeszédet jelent. A mitológiai hős – pl. Prometheusz – ilyenkor egyedül marad, s mintegy hangosan gondolkodik, számot ad vívódásairól, eseményeket összegez, reflektál rájuk, új elhatározásra jut, a cselekmény fordulatát jelzi, esetleg tájékoztat is.

MOTÍVUM

Valamely elhatározásnak vagy cselekvésnek mozgató indítéka; ebben a vonatkozásban beszélnek a mitológiai cselekménynek lélektani okokkal való alátámasztásáról, hihetővé tételéről, vagyis a motivációjáról.

N

NAPTÁR

A naptár mindenütt szent, papok gyakorolnak fölötte felügyeletet. Az ősök életmódjának, szokásainak egy-egy mozzanatát őrzi meg az utókor számára, s a földi rend biztosítását segíti elő. Egyiptomban a trónra lépő fáraó esküt tett, hogy nem iktat be szökőnapokat, és semmiféle változtatást nem eszközöl a naptáron. A logikusan felépített naptár a civilizáció vívmánya. Már az ősi kultúrákban érvényesült a törekvés, hogy tagolják az időt, s amennyire lehet, szisztematikus és szimmetrikus legyen a naptár, néha még gyakorlati pontosságának és használhatóságának rovására is.

NARRÁTOR

Latin szó. Elbeszélőt jelent. Drámai személyiséggel nem rendelkező, a mitológiai konfliktuson kívülálló szerep. Feladata, hogy bevezesse a cselekményt, a szükséges tudnivalókat közölje, áthidalja a cselekmény mozzanatait, ha ez szükséges az összefüggések megértéséhez, esetleg megjegyzéseket fűzzön a cselekmény megszakításával a mitológia egyes mozzanataihoz. Amennyiben a narrátornak drámai személyisége is van – tehát ha nem is befolyásolja a cselekményt, de jelen van a cselekményben –, akkor rezonőrről beszélünk.

NÉGYZET

A négyzet minden időben elterjedt jelkép volt. Nemcsak a világ térbeli kiterjedésének leírását vagy az idő fő koordinátáinak megjelenítését segítette – ilyen a négy részből álló, huszonnégy órás nap, a négy évszak, a négy világkor stb. –, hanem társadalmi téren egész sereg négyelemű osztályozás elemeként is szolgált.

NEMZEDÉKEK

Egyfajta rendezési elvet képviselnek a mitológiában a nemzedékek. Az istenek nemzedékei az első lény, az első pár megjelenésével, a teremtés aktusával indulnak el hosszú, gyakran kacskaringós útjukon. Őket követik az emberek nemzedékei, majd a közbülső lényeké: a törpéké, szörnyeké, bár ez utóbbiak beletartozhatnak az istenek nemzedékeibe.

NÉVJEGYZÉK

Számos mitológia tartalmaz szinte egész névjegyzéket. A név sokszor a mitológiai lény tulajdonságát fejezi ki, de jelentheti azt is, hogy mi történik a név viselőjével. Buddha neve megvilágosultat, felébredettet jelent, az ő esetében az elnevezés a lelki fejlődés legmagasabb fokát elért lényre utal.

NÖVÉNY

Egyes hagyományokban számos istenük van a növényeknek, illetve az azokat termő földnek és általában a termékenységnek, a kultúrnövények ugyanis rendkívül fontos szerepet játszottak az emberek életében. A mezőt gyakran képzelték gyermekáldást váró asszonynak vagy holt magot magába rejtő sírnak. Nemcsak maguk a növények lehetnek mitológiai tárgyak, hanem külön a gyökerük, levelük, águk, viráguk vagy termésük is azzá válhat. A termés, a gyümölcs a legkülönbözőbb hagyományokban fejezi ki a bőség, termékenység, siker gondolatát.

S nemcsak a fák, a gabonafélék kaphattak mitológiai színezetet, hanem a füvek, a moha és a növényvilág más, alacsonyabb rendű képviselői is. Számos hagyományban uralkodik az a felfogás, hogy a fű tulajdonképpen az első ember haja, és annak testéből lett a Föld meg a világegyetem.

O

ÓRIÁSOK

Gigászi méretű lények, óriások számos mitológiában előfordulnak. Az óriások legyőzése általában a káosz fölött aratott győzelmet és a kozmosz kialakulása felé tett lépést jelenti. Az óriások elpusztulása kapcsolatban áll az istenek nemzedékének kialakulásával. Létezésüket – mint sok más torz lényét – a teremtés befejezése előttre teszi.

OROSZLÁN

Számos afrikai és ázsiai nép mitológiájában és folklórjában az oroszlán a legfőbb isteni erő, a hatalom és nagyság, a Nap és a tűz szimbóluma. Az antik kultúrákban az oroszlán alakja a leggyakoribb jelképek közé tartozott, őrizőként is szerepel az ókori egyiptomi királysírokban és palotákban. Oroszlánszobrok őrzik az asszír és babiloni templomok, az indiai és kínai pagodák, buddhista szentélyek bejáratát.

ÖRDÖG

Az ördög a gonosz erők megszemélyesítője, aki szemben áll az istennel. A földi világban a varázslók és boszorkányok cinkosa, ihletője, a túlvilágon pedig a pokol uralkodója, ahol a bűnösök lelke gyötrődik.

ÖREGSÉG

Öregségét ki-ki a saját életével munkálja olyanná, amilyen. Ha korábban nem eszmélt életének értelmére az ember, akkor öregségében rákényszerül erre. Kettős végesség szorításába kerül. Öregségi hozománya a múltja, ami megváltoztathatatlan egyéni eseményekből, teljesítményekből és élményekből áll, jövője pedig szembenézés a halállal.

Platón „Állam”-ában a bölcs öregek gyakoroljál a hatalmat. Véleménye szerint az ember legjobb adottságok és legjobb neveltetés esetén is csak ötven éves korára érik be.

Arisztotelész szerint testi és anyagi jólét nélkül nincs harmonikus öregség. Ötvenéves koráig az ember valóban a bölcs tisztánlátás elérése felé halad, ezután azonban hanyatlani kezd, tartózkodóvá, habozóvá, érzelmeiben és indulataiban langyossá válik, végül pedig „inkább az emlékezésben él, mint a reményben”.

ŐSKÁOSZ

Valamiféle anyaölszerepet tölt be az őskáosz, mert valaminek a megszületéséhez vezet. Az erről szóló legrégibb elképzelés a sumer és az egyiptomi. Az utóbbi szerint az őskáoszt mindennek a hiánya jellemzi: nincs sem ég, sem föld, sem teremtett világ. A piramisszövegekből azonban kitűnik, hogy erre az őskáoszra nem jellemző a rendezetlenség és félelmetesség. A bibliai hagyomány szerint a végtelen világegyetem nem öröktől fogva létező és nem a kezdetektől önállóan működő rendszer, hanem a Teremtő hozta létre. A kínai mitológiában az őskáosz elsősorban az a hely, ahol megszületik a kezdet, amely elvezet a világmindenség kialakulásához.

A világkatasztrófák – például az özönvíz – leírásai arra utalnak, hogy az őskáosz nincs teljesen kiiktatva, csupán háttérbe szorult. A földön visszamaradt őskáosz nyomait jelzi a sötétség, az éjszaka szülte rettegés és félelem. Az őskáosz tudományos fogalom is, belőle keletkezhetett az ősrobbanás.

ŐSÖK

Az ősök teremtéskori lények, akiknek közük van az ember származásához. Az ősök az „igazi emberek” létrehozása mellett kultúrateremtő tetteket is végrehajtanak. Más világok emberei, akik szellemekké változhatnak. Néha az őst, akitől az ember ered, az Isten teremti vagy az ő segítőtársa, küldötte.

Ősök az idősebb rokonok, élők vagy halottak, akiket tisztelet, kultusz övez. Rajtuk keresztül valósulhat meg a közösség kapcsolata a másvilággal, beleértve az élők által még meg nem hódított természeti erőket is. Az ősök segíthették utódaikat e természeti

erők leigázásában, közbenjárhattak a nagyobb termékenység elérésére érdekében.

ÖZÖNVÍZ

Világméretű katasztrófát jelent az özönvíz: elpusztul minden élőlény, vagy csak az a kevés marad meg, amely később újra feltámasztja az életet a földön. Az özönvízmondák széleskörűen elterjedtek: a sumer szolgált forrásul a babiloni és a bibliai változathoz. Zeusz is özönvízzel sújtja a világot, amely után megszületik a hellén civilizáció. Indiában van olyan változat is, amely szerint mind a négy világkornak – juga – a végén özönvíz pusztítja el a világot. Iránban is ismert az a felfogás, hogy a világnak víz és tűz, hideg és hó vet véget. A kínai hagyomány özönvízmondája rettenetes árvízről és az azt kísérő pusztulásról számol be. A maják hite szerint a világot többször is elpusztította az özönvíz. Ebből is látható, hogy kollektív tudatalattinkba hasonló elképzelések, félelmek ivódtak be.

P

PÁRBESZÉD

Dialógus. A mítosz lényeges eleme. Értelemszerűen két személynek egymással folytatott beszélgetése, amelyet azonban több személy beszélgetésére is alkalmaznak. A monológgal szemben a mitológiai alakok érintkezésének eszköze, amellyel gondolati és indulati tartalmakat közölnek. A párbeszédnek egy szereplőre eső részét replikának nevezik. A párbeszéd drámai jellegét az adja meg, hogy tartalmát és formáját a jellemek és a helyzetek determinálják. A jó dialógus követelménye, hogy nagy modulációs és

önkifejezési lehetőségeket nyújtson a beszélő mitológiai alaknak és hallgató partnerének.

PÁSZTOR

Láthattuk az eddigiekben, hogy a pásztor a hagyományokban gyakran pártfogó, védelmező, tápláló, útmutató, messiás, pátriárka, népének vezére, akiről vélhető, hogy a természet beavatta őt bölcsességébe, felruházta azzal az adottsággal, hogy érintkezni tudjon, az állatokkal és növényekkel, az égitestekkel s a túlvilággal. Az újkori zsidók istene maga is pásztor, a föld a legelő, az emberek pedig a pásztor őrizte nyájat alkotják. Pásztor volt Ábrahám is, a nyájak ura és a zsidó nép pásztora. Leszármazottai és utódai is pásztorok, s juhpásztorból lett királlyá Dávid is. Az Újszövetségben a pásztor alakjának képes értelmezése vált uralkodóvá.

PÁVA

A páva külsejéből eredően vált mitológiai jelképpé. Egy perzsa mítosz szerint az Isten páva alakjában teremtette meg a világlelket, megnézette vele tükörképét egy varázstükörben, s a páva olyan nagyszerűt látott, hogy beleremegett a gyönyörűségbe, beleizzadt, verítékcseppjeiből lett azután minden más lény.

PÓK

A pók alakja a hagyományokban az alkotótevékenységhez, a munkaszeretethez kapcsolódik. Ismertek azok a történetek, amelyekben a pók megmenti a gyermek Jézust Heródes kegyetlenkedéseitől. Dávid és Mohamed menekülésének is hasonló a motívuma: a pók hálót sző a megmentésükre.

Arakhné a görög mitológiában pókká változik a vétkéért. Más esetekben a szövésben jártas pók tanítja meg az embereket az első mesterségre. Az óindiai hagyományban Brahma önmagából pókként megszövi a világ törvényszerűségeinek hálóját, amely ebben az esetben a kozmikus szövedéknek a jelképe.

POLINÉZIAI ŐSKÉPEK

Polinézek a csendes-óceániai szigetvilág középső részén elterülő szigetek őslakói. Isteneik olyan tettek végrehajtásában jeleskedtek, mint az ég elválasztása a földtől, a föld, az emberek, a kultúra megteremtése. Mint az elemek urai, létrehozták az ellentéteket: világosság-sötétség, szárazság-víz, tenger-erdő, béke-háború. Tangaroe az égi teremtő isten, aki szemben áll Tanéval, az erdő, a vadon növő fűfélék, az erdei vadak és madarak istenével. Rongo a béke istene. Maui a polinézok hitvilágában a daliás hős, akit anyja rátett az óceán hullámaira, az istenek gondozásukba vették, és mágikus tudással ruházták fel. Maui csapdával fogta be a napot, megszelídítette a szelet, tüzet hozott az embereknek.

PROGRAMHIBA

Az emberiség története meghatározóan inkább a tönkretételek, a rombolások, a pusztítás és a leigázások története. Amiből adódóan emberi történelmünk láthatóan állandó revánsok sorozata.

Az emberré válás folyamatába mintha programhiba telepedett volna.

Korok változnak – az ember valahol mindig ugyanaz?

R

RAB

A királyok gyakori ellenlábasa a mitológiában a rab vagy rabszolga. Sok mítosznak, mesének, mondának a szereplői kitett gyermekek, akik származásukra nézve királyfiak, de rabokként vagy szolgákként nevelkedtek fel, végül azonban kiderül róluk az igazság, és elnyerik a birodalmat. Jézus egyszerre rab a földön s király az égben. Az égi király rabszolgahalált hal a földön.

RÍTUS

A rítus és a mítosz összefüggése nyilvánvalónak látszik: a rítus mintegy a mítosz eljátszása, a mítosz pedig voltaképpen magyarázata, értelmezése vagy megalapozása az eljátszott rítusnak. A bibliai történet, amelyben Keresztelő Szent János megkereszteli Jézus Krisztust, ha tartalmaz is valamit abból a versengésből, amely közöttük, a két prédikátor között zajlott, voltaképpen valamiféle vallási alapot épít a vízzel való rituális megtisztulás, megtisztítás gyakorlatához, amely számos népnél valószínűleg emberemlékezet óta élt.

Felvetődik a kérdés, hogy a szokás, a rítus alakult-e ki a mítosz alapján mint annak dramatikus megjelenítése szereplőkkel, avagy a mítosz jött létre mint a dramatizált rítus értelmezése. Melyik az ok és melyik a következmény a rítusok és a mítoszok kapcsolatában? Mi az elsődleges és mi a másodlagos? Uralkodóvá lett a rítus elsődlegességének nézete.

Kiemelkedő érdeme Frazernek, hogy Aranyág című könyvében rekonstruálta az ősi kultikus szertartásokat. Hiedelmek, tabuk, szertartások, szokások formájában összeáll az antik hitvilág egységes képe, amelyből kivehető számos, a termést adó föld befolyásolását célzó mágikus cselekmény, de a földművelést pártfogoló istenekhez intézett imák is megtalálhatók, és történetek a múltba veszett istenekről. A szertartások sok esetben elveszítik rítus jellegüket, s népmulatsággá, templomi liturgiává alakulnak át.

RÓMAI ŐSKÉPEK

Mi volt a rómaiak hite és erejük titka?

Az itáliai népek – szabinok, latinok, umbriaiak – hitvilága szerint a világot titokzatos erők, szellemek, istenek népesítették be. Néha személytelen tömeget alkottak, néha többé-kevésbé kialakult férfi vagy női arculatuk volt. Különböztek a többi antik, elsősorban a görög mítoszoktól: nem beszéltek az istenek házasságairól és származásáról. A később kiformálódott római mitológia átdolgozott formában átvett számos itáliai mítoszt. Jelentőség tulajdonítható az etruszk és görög hatásnak is a népcsoportok összeolvadá-

sa után kialakult római vallásban, amelyben a fák és az erdők kultusza nagy szerepet játszott. Volt olyan mítoszuk, hogy a világot Janus teremtette – akit később háttérbe szorított Jupiter –, hogy az emberek tölgyfától erednek, eredetileg vadon élnek, s később tanították meg őket a civilizációra. Vergilius is beszámol erről az Aeneisben. Szentként tisztelték az egyes birtokokon, Róma dombjain álló ligeteket, fákat is. Róma szent helye volt az a fügefa, amelynek tövében Romulust és Remust táplálta az anyafarkas.

Romulus Róma alapítója és névadója. A latin szövetség feje Róma lett, s átvette a szövetségek isteneinek kultuszát. A capitoliumi templom vált kultikus központtá, Jupiter Capitolinus pedig a római hatalom és dicsőség istenévé. A rómaiak hite szerint az istenek világa úgy szerveződött, mint az embereké: volt királyuk Jupiter személyében, a legrangosabb isteneket, akárcsak a szenátorokat, atyáknak nevezték, isteni szolgák álltak rendelkezésükre, s talán a Vesta-papnők analógiájára isteni szüzek is, akik az istenek házi tűzhelyét gondozták.

A Zeusszal azonosítható Jupiter közelében számos görög isten megfelelője foglalt helyet. Ceres a föld termékenységének, az anyaságnak és a házasságnak az istennője. Cupido – megfelel Ámornak – a szerelem istene; Diana a növényzet istennője, a Hold megszemélyesítője; Dido királynő Karthágó megalapítója. Vergilius Aeneis című művében írta, hogy Aeneas – Venus fia – hajói útban Trója felé befutnak Karthágó kikötőjébe, s Dido Venus parancsára Aeneas szeretője lesz. Jupiter azonban elküldi Aeneashoz Mercuriust – a kereskedelem istenét – azzal a paranccsal, hogy hajózzék Itáliába, ahol az a sors várja, hogy Róma alapítóinak ősatyja legyen. Dido képtelen elviselni a válást, önkezével vet véget életének, ám előtte megjósolja Karthágó és Róma viszályát…

Faunus a mezők, erdők, legelők, állatok istene; Flora a gabona, a virágok s a kertek virágzásának istennője. Fortuna a boldogságé, a szerencséé és a sikeré. Hercules megfelel Héraklésznak. Juno Jupiter felesége, a házasság, az anyaság, a nők és a női termékenység istennője. Justitiát gyakran ábrázolták mérleget tartó nőalakként, az igazságosság kultuszának templomai és papjai voltak.

Mars a római panteon istenhármasában Jupiter és Quirinus – eredetileg a szabinok istene – mellett az egyik főisten, Romulus apja. Az etruszk eredetű Minerva személyében a kézműipar és a művészetek pártfogóját tisztelték. Neptunus kultusza mindig kapcsolatban állt a vízzel, Poszeidonnal azonosították. A párkák olyan sorsistennők voltak, mint az ókori görögöknél a moirák. Saturnus az egyik legősibb római isten, Jupiter apja, aki megtanította alattvalóit a földművelésre, és a civilizált életre. Silvanus az erdő és a vad természet istene; Tellus a tápláló földnek és a föld termőerejének istennője. Ámor anyja Venus, a szerelmi szenvedély istennője, de a rómaiak pártfogója is. Vesta lett a lakóház szent tűzhelyének istennője, Victoria a győzelemé. Vulcanus a pusztító és tisztító tűz istene volt, tiszteletére elégették a legyőzött ellenség fegyverét. És legyőzött ellenség akadt bőven! Csupán a berberek, a Szahara mélyeinek szabadlelkű nomádjai maradtak mindvégig legyőzetlenek.

ROVAR

Számos mitológiai történeten végigvonul rovarokká változott istenek vagy emberek alakja. Héra, Zeusz felesége bögöllyé változik, úgy üldözi férje tehénné változott kedvesét. Némelyik ősi hiedelem szerint az emberi lélek pillangóvá változik.

Az európai kultúrában hosszú időn át érvényesültek a bibliai rovarmotívumok, a sáska, bolha, légy hatása. Erre vezethető vissza a sátán „légykirály" neve, a Belzebub.

RÓZSA

A rózsa az egyik legelterjedtebb mitológiai jelkép. Amikor Brahma a virágokról vitatkozott Visnuval, eleinte a lótuszt tette az első helyre, de amikor Visnu egy rózsát mutatott neki, beismerte tévedését, s ezzel Visnué lett a diadal. Az ókori világ az örömet kapcsolta a rózsához, később a titokzatosságot, a hallgatást s ugyanakkor a szerelmet is. Gyakran a szépség és a szerelem istennőjének szimbóluma. Rómában főleg Venus virága volt: számos változat szerint Venus könnyéből született meg.

S

SÁMÁN

A sámán az emberek és a szellemek között közvetít, munkáját segítő szellemek támogatják, amelyeket a sámánénekek a sámán erejének neveznek. Gyakran madarak, halak vagy a szárazföldön élő állatok külsejét öltik magukra, s akkor a világegyetem különböző szféráit képviselik. A sámán legfontosabb társadalmi funkciója a gyógyítás. Amikor szertartását végzi, segítő szellemeivel szimbolikus utazást tesz a szellemek világában, eközben hol az egyik, hol a másik segítő szellemét hívja, megvívja küzdelmét a betegségdémonokkal, jövendőt mond, rábeszéli, és ráolvasással kényszeríti a gazdaszellemeket, hogy teljesítsék kérését, s amikor kívánsága meghallgatásra talál, lehozza földi megbízójának azt, amire szüksége volt: a betegnek a gyógyulást, az újszülöttnek az életerőt, a vadásznak a szerencsét.

SÁRKÁNY

Különféle állatok elegyeként képzelték el a szárnyas, repülő kígyót, sárkányt: a feje, teste rendszerint valamelyik csúszómászóé, és madárszárnyai vannak. Akárcsak a kígyó, a sárkány is többnyire a termékenységhez és a vízhez kötődik, gyakran ez utóbbi ura. Emellett kincsek őrzőjének tartották, amelyeket csak úgy lehet megszerezni, ha előbb megölik a sárkányt, mint tette Siegfried a germán mitológiában.

SAS

A sas az égi erő, a tűz, a halhatatlanság, az istenek jelképe és küldötte számos nép hitvilágában. Az antik Görögországban Zeusznak volt a szimbóluma, Rómában Jupitert jelképezte.

SÉMI ŐSKÉPEK

A nyugati sémi népek a Kr. e. IV-III. évezredtől lakták Szíriát, Föníciát és Palesztinát. A kánaáni-amorita-ugariti, föníciai, júdeai, izraeli, valamint az arameus csoportba tartozó népek körében Jahve (az egyistenhit) kultusza előtt nem alakult ki közös istenhit. Noha nyelvileg közel álltak egymáshoz, fő elemeiben közös volt a kultúrájuk, és állandóan érintkeztek egymással. A közös istenek mellett voltak saját, helyi istenségeik is. Az istenek nevét gyakran tabu védte. Általában jelzőiket, pótnevüket, megszólításukat használták. Baál isten, az ég urának kultusza széles körben elterjedt. Palesztinában a Kr. e. I. évezred első felétől kezdve a júdeai izraelita közösségekben kezdett kialakulni a Jahve kultuszán alapuló, egyistenhitű judaizmus.

SORS

A sors számos nép képzeletében olyan felfoghatatlan erő, amely meghatározza mind az egyes eseményeket, mind az ember egész életét. A görög mitológia sorsistennői, a moirák az éjszaka leányai. Ebből is megmutatkozik a sors ismeretlen és kiismerhetetlen volta.

A sors mindenható erejének hite gyakran párosul a lélekvándorlás gondolatával. Az indiai hagyományban a sors helyét a karma foglalja el. Eszerint az ember sorsa korábbi tetteitől függ, a karma készteti az embert, hogy akarata ellenére is azt tegye, aminek alá van rendelve.

SUMER ÉS AKKÁD ŐSKÉPEK

A sumerok ismeretlen eredetű törzsei hatezer évvel ezelőtt vették birtokukba a Tigris és Eufrátesz völgyét, s alapították meg az első városállamokat. Mezopotámia sumer periódusa mintegy másfél évezredet fog át. A Gilgames, Enkidu és az alvilág című szövegben ez áll: „Midőn ég a földtől elvált, akkor az eget An szerezte meg, a földet Enlil szerezte meg, s Ereskigalnak az alvilág ajándékul jutott." A föld alatti birodalomról kialakított sumer elképzelések szerint az alvilág határait egy föld alatti folyó jelzi, amelyen révész visz át.

A Mezopotámiát megszálló keleti sémi népek, az akkádok időtlen idők óta a sumerok szomszédai voltak, és erős sumer hatás

alatt álltak. Négy és félezer évvel ezelőtt a folyamköz déli részén fekvő Akkád városának uralkodója „sumer és akkád királyságban" egyesítette a területet, amelyet később, Babilon felemelkedése után Babilóniának kezdtek nevezni. A sumer és akkád nép összekeveredése tovább folyt, és a sumer nyelvnek az akkád (asszír-babilóniai) általi kiszorítása nem jelentette a sumer kultúra teljes megszűnését és az új, sémi kultúrával való fölváltását. Minden általunk ismert akkád isten sumer eredetű, vagy régóta sumer istennel azonosították. Így az akkád napisten, Samas a sumer Utuval azonosult, Istár istennő Ininnel és egy sor más sumer istennővel. Babilon felemelkedésével egyre nagyobb szerepet kapott a város istene, Marduk, de eredetét tekintve ez a név is sumer.

SZAMÁR

Már az ókori egyiptomi ábrázolásokon megjelent a szamár alakja. A szamár egyrészt szent állat, az istenség egyik megjelenési formája, kultikus tisztelet tárgya, másrészt az ostobaság, csökönyösség megtestesülését látták benne. A buddhizmusban az aszkézist, megalázkodást jelképezi, a régi zsidóknál a békét és a megváltást. Az ősi zsidó hagyományban a bírák, királyok, próféták szent állata volt. Szamárbőrből font korbáccsal büntették a vétkest. A kínai hagyományban a szamár az istenek hátasállata.

SZÁMOK

A számok fontos helyet foglalnak el a mitológiai rendszerekben. A három az abszolút tökélyt jelképezi: a szentháromságot, az istenhármast. Szemben ennek dinamikus teljességével a négy a statikus teljesség szimbóluma: négy világtáj, négy évszak, négy kor, négyzet. E két fő szám összege a mágikus hetes szám: a mesehősként szereplő fivérek, a hét napjainak száma, a zenében a hangoké... A szorzatuk tizenkettő, amely szerencsés szám.

SZARVASÁBRÁZOLÁS

Ősidőktől fogva ismerünk szarvasábrázolásokat vagy szarvas és ember együttes ábrázolását. A szarvas számos állatmese szereplője, gyakran a világmindenség megtestesülése: a sámán segítő

szelleme vagy hátas állata. Alakjában a sámánkultusz tárgyát láthatjuk, amit rituális vadászata is bizonyít.

SZELLEMEK

Régen az orvoslás alapjában véve azon a törekvésen alapult, hogy befolyásolja ama szellemeket, amelyek a betegséget előidézték, de nem feltétlenül eleve ártalmasak. Gyakran az okot kellett fölfedni, amely megharagította a szellemeket, majd ki kellett őket engesztelni. A sámánhit a segítő szellemek egész csapatát tartja számon. Számos mitológiában az a hit fejlődött ki, hogy az ősök szellemét ki kell engesztelni, hogy ne ártsanak az embernek. Külön kategóriába tartoztak a források, tavak, erdők, hegyek szellemei.

SZEM

Mágikus erő szimbóluma a szem, amelynek segítségével az istenség vagy mitológiai alak a látás képességével rendelkezik anélkül, hogy őt látnák. Sokuk félszemű. A mitológiai lény szemét gyakran vizet – könnyeket – ontó forrásként képzelik el.

SZENT NÁSZ

A szent násznak, házasságnak több megjelenítési formája van. Számos hagyományban az ég és a föld nászából keletkezett a világ. Nagy jelentőséget tulajdonítottak az ősök s az istenek nászának, mivel ezáltal alakult ki közöttük a hierarchia. Említésre érdemes az égitestek – a Nap és a Hold – házasságának motívuma. Az indiai Rig-védában Szúrja a napmenyasszony, Szoma pedig a holdvőlegény. Az Énekek éneke is szent házasságra ad követendő példát.

SZEPLŐTELEN FOGANTATÁS

A szeplőtelen fogantatás képzete a gyermeknek férfi közreműködése nélkül való születéséhez kötődik. A kínai mitológiában egy legendás uralkodó, Fu-Hszi császár olyan anyától született, aki egy óriási láb nyomába lépve esett teherbe. Lao-cét, a filozófust hullócsillagtól szülte az anyja, Konfuciust pedig egy szörnyeteg által hozott drágakőtől.

Az ókori Egyiptomban is számos legenda keletkezett a fáraók csodálatos születéséről. A babilóniai Gilgamest szűz leány szülte; a legendás Zarathusztra anyja egy növény szárától, egy középkori mongol legenda szerint Dzsingiz kán anyja „Isten pillantásától" esett teherbe. A görögök Platón és Nagy Sándor csodálatos fogamzásában hittek. A „szűz anyák" hosszú történelmi sorában foglal helyet Mária, aki a Szentlélektől szülte Jézus Krisztust. A szeplőtelen fogantatás hite tehát a Bibliánál régebbi hagyományokra nyúlik vissza.

SZISZIFUSZI SORS

Sziszüphosz kimerítő, hiábavaló és eredménytelen munkáját ma súlyos kényszerneurózisnak vélhetnénk, a görög királynak azonban az alvilágban volt a büntetése, hogy egy meredek hegyre egy súlyos sziklát kellett felgörgetnie, de feljutva a szikla visszazuhant.

A sziszifuszi sors emberi kultúránk szimbóluma.

SZOLÁRIS MÍTOSZ

A szoláris mítoszok főszereplője a Nap, megismerjük belőlük a nap születését is, amikor a mitikus kor kezdetén a nap – csakúgy, mint más égitestek – még hiányzik az égről. Az ősi mítoszok közé tartozik az is, amely a nap eltűnését, majd visszaszerzését beszéli el. Az egyiptomi hagyományban a legrégebbiek közé sorolhatók azok a történetek, amelyekben a csecsemő nap megszületik az égi istennő ágyékából, s amelyekben a nap (Ré) megvív ellenfeleivel.

A napisten főistenné válik számos hagyományban.

SZÜLETÉS

A nő szülőképességének eszméje és a születés gondolata a legősibb koroktól fogva általában szorosan összekapcsolódott a termékenységnek s szűkebben a föld termőerejének gondolatával.

A születéssel függ össze az a felfogás is, amely szerint semmilyen élőlény nem hal meg, csak időlegesen elhagyja ezt a világot, hogy majd ismételten megszülessék, és újra megjelenjék ezen a világon.

A csodás születések az istenek, hősök és királyok előjogává váltak egészen Jézus Krisztus csodás születéséig. Kifejlődött a rein-

karnáció eszméje is, amely ismételt születést jelent emberi külsővel, legalábbis részben megőrizve az előző születések emlékét. Halál után a lélek átvándorol egy másik születő lénybe, a folyamatot személytelen erő – a karma – irányítja. Az emberek is, az istenek is részei a „végtelen újjászületések" láncolatának, a szanszárának.

A házasság, a terhesség, a szülés pártfogó istenségei általában a legnagyobb tiszteletnek örvendő istennők: Héra, Juno, Kannon…

T

TÁNC

A hinduk a templomokban virágot ajánlanak fel áldozatképpen az isteneknek, de ajánlják a zenét és a táncot is, mert azok az emberi lélek legszebb kifejezési formái.

Csak Indiában létezik táncoló istenség. Siva a Nátárádzsa, a táncosok királya, aki a Tudat Csarnokában táncol és ott alkotja meg a világegyetem ritmusát.

Már a Védákban is találunk utalást a táncra. A nagy eposzokban, a Mahábháratában és a Rámájanában mind gyakrabban említik. Ardzsuna, a Mahábhárata egyik hőse száműzetése idején Viráta királyának szolgálatában állt mint a hercegnők zene- és táncmestere. Ebből arra következtethetünk, hogy a táncművészet akkoriban nagy tiszteletnek örvendett. Előkelő hölgyek ugyanúgy művelték, mint a hivatásos táncosok. A tánccal foglalkozó legkorábbi munka a „Nátja Sásztra", az indiai zene- és drámaesztétika nagy összefoglalása. Táncaikat négy fő klasszikus iskola jellemzi: a déli bhárata natjam, Keralában a kathákali, északkeleten a manipuri, északon a kathák. És mint minden indiai előadóművészetben, a táncban is a rásza, vagyis esztétikai hangulat áll a középpontban. A táncban a rászát a bháva, azaz kifejezés érvényesíti. A

táncosnak úgy kell előadnia, hogy – ahol a kéz, ott a tudat is, ahol a tudat, ott a bháva, és ahol bháva van, ott van a rásza.

TEHÉN

A tehén a termékenység, a bőség, a jólét szimbóluma számos ősi vallásban. Az egyiptomi mítosz egyik változatában Ré napisten égi tehénen kel ki az óceánból. A görög mitológiában Zeusz szerelmes lesz Hérába, aki tehén alakját ölti magára.

THAI NÉPEK ŐSKÉPEI

Az egykor Angkort is felépítő mon-khmerek fenséges templomokat, ereklye-sztúpákat, pagodákat, kolostorokat emeltek.

A thai népek elképzelése szerint a legősibb mitikus elem a tök, amelyből az ember és minden lény előjött az özönvíz után. Ugyanakkor számtalan szellem népesíti be a földet, a csillagokat és a távolabbi világokat. Itt minden földi szellemnek saját tevékenységi köre van. Az emberben lelkek – huonok – élnek, amelyek a szülőktől származnak, a testrészekben lakoznak, de lehet huonja a nevetésnek, bánatnak, sőt a készségeknek is.

Mintha a géneket fedezték volna fel!

TIGRIS

A tigris az állatok királya, az erdő ura számos felfogásban. Délkelet-Ázsiában a hegyek és barlangok szellemeként is ismerik. Kínában nemcsak az állatok királyát tisztelték benne, hanem a démonok, közelebbről a betegségdémonok rettegett ellenségét is.

TOTEMMÍTOSZ

A totemmítoszok alapját az a felfogás alkotja, hogy természetfeletti rokonság van egy bizonyos embercsoport – törzs – és a totem között, amely vagy valamilyen fajta állat vagy növény, ritkábban valamilyen élettelen tárgy vagy természeti jelenség. S a történetek fantasztikus totemősökről szólnak, akiktől egyes csoportok magukat származtatják. Megismerjük bolyongásaikat, a totemősök tetteit, amelyek vége rendszerint az, hogy ezek a lények vagy visszavonulnak a föld alá, s eltűnésük helyén emlékül hagynak

valamilyen követ, sziklát, vagy ilyen emlékkővé változnak át. A totemősök útját jelző szirtek, hasadékok, vizek totemikus szent hellyé váltak a bennszülöttek számára, kultikus központtá, ahol titkos vallási szertartásaikat végezték.

TÖRPE

Apró termetű mitológiai lények a törpék, akik éppúgy, mint az óriások, egész népet alkotnak, hol barlangokban, hol meg az erdőben, vizekben tanyáznak. Lehetnek emberevők, nőrablók, másrészt viszont eléggé ártalmatlan lények, akik csak ijesztgetnek. Olykor kincseket őriznek, vagy éppen mesterségre tanítják az embereket.

TÖRTÉNELEM ÉS A MÍTOSZ

A történelem és a mítoszok viszonyára jellemző, hogy amikor kezdenek megjelenni az első történeti leírások, még uralkodnak a mitológiai ihletésű szövegek, amelyeknek óriási jelentőségük van az adott kultúra létrejöttében.

Az antik görög hagyományban a korai történeti munkák epikus irodalmi műfajként alakultak ki, s a lehető legszorosabban kötődtek az eposzhoz, amely kétségtelenül mitológiai alapokon nyugszik.

Mitológiai és történeti tartalom jelenik meg változó arányban az indiai epikus költeményekben is, a Mahábháratában és a Rámájanában.

A keresztény vallás első ízben és maradéktalanul a történeti időbe helyezte Istent, hangoztatta Jézus történetiségét: az ember itt már nem a mítosz szféráiban, hanem a történelemben él.

TUDÁS FÁJA

Már az óegyiptomi hagyomány ismerte mind az élet fáját, mind a tudás fáját. A Halottak könyve felszólítja a halottat, hogy madár képében repüljön fel egy fára, amelyen az élet gyümölcsei nőnek, s ily módon istenné lesz. A halál visszajuttatja az embert az istenek országába, ahonnan földi élete tartamára kiűzetett. A halott előtt feltárul a nagy titok: megismeri isteni lényegét, Rétől való szárma-

zását. Az ókori Babilonban kétféle fát ismertek: az igazság fáját – a tudás fájának változata – és az élet fáját.

A Teremtés könyvének tanúsága szerint az első emberek engedtek a kígyó csábításának, megkóstolták a tudás fájának gyümölcsét, és felfedezték saját meztelenségüket.

S ez már az ember bűnbeesésének története.

TÚLVILÁG

A túlvilág, a síron túli világ a holtak vagy a lelkek tartózkodási helye. A túlvilághoz vezető út a felfogások szerint nehéz és veszélyekkel terhes: a messzi túlvilágot az élők világától folyók, hegyek választják el, szigeten, a föld mélyében vagy az egekben terül el. Az út megtételéhez a halottnak csónakra, lóra, kutyaszánra, kocsira, elnyűhetetlen lábbelire, útravalóra van szüksége, s ezt általában betették mellé a sírba. A túlvilág bejáratát őrök őrizték.

A halál után folytatódó élet általános koncepciója a primitív kor és az antik világ felfogásában olyan nézetekkel bővült, hogy a különböző kategóriába tartozó holtakra más-más sors vár. A túlvilági élet a halál módjától függött: akiket meggyilkoltak, akik vízbe fúltak, természetes halállal múltak ki vagy gyermekkorukban haltak meg, a túlvilág más-más régiójába kerültek.

A lélekvándorlás, a reinkarnáció tana a hindu mitológiában és a buddhizmusban érte el fejlődésének csúcsát. Ezenkívül számos nép képzelte úgy, hogy a halott újjászületik utódjában, általában unokájában, ebből ered, hogy az újszülött örökli egyik ősének nevét. Ezekben az esetekben a túlvilág nem utolsó állomása a halottnak, hanem kikerülhetetlen szakasz a halálon át megvalósuló újjászületések szakadatlan körforgásában.

TUDATHASADÁS

Ma tudathasadás, mi egykoron mártíromság volt.

Prometheusz titán. Szembeszállt a megmásíthatatlan végzettel, a moirával. Ellopta a tüzet Zeusztól, és átadta az emberiségnek. Ezért a vakmerőségéért Zeusz a Kaukázus-hegység szikláihoz szegezte. Héphaisztosz, az istenek kovácsa súlyos kalapácsával döngette Prometheusz mellét, de a büszke titán nem adta meg magát.

Aiszkhülosz tragédiája az ókor legforradalmibb alkotása.

– Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök… – kiáltja felénk a leláncolt mártír, kinek testéből dögkeselyűk lakmároznak, s szenvedése Krisztusé is lehetne.

A prometheuszi sors emberi kultúránk szimbóluma.

A TUDAT ÉBREDÉSE

A tudat ébredése: homályállapot. Pszichológiai értelemben: téves eszme, ám a mítoszok és ősképek rendszerét mégsem tekinthetjük annak. Azért talán, mert ahogy Hegel a Szellem fenomenológiájában írta: …az, ami előző korszakokban a férfiak érett szellemét foglalkoztatta, a gyermekkor ismereteivé, gyakorlatává, sőt játékaivá süllyedt le, s a pedagógiai haladásban megismerjük majd a világ műveltségének mintegy árnyékképben utánarajzolt történetét.

S azért sem, mert Jung megfogalmazása szerint: az istenek léte az emberek közötti „megegyezés".

TŰZ

A tűz csiholása és felhasználása a legszembeötlőbb és legegyetemesebb jele annak, hogy az ember kivált az állatok közül. Eredetéről számtalan mítosz terjedt el. Gyakori a tűz elrablásának motívuma, amikor valamilyen lény elrabolja a tüzet egy másik lénytől, és átadja az embereknek.

U

ÚT

Az út számos vallási hagyományban metaforikus értelemben is előfordul. Buddha a maga tanítását középútnak nevezte, amelyet a

mindennapi viselkedés tekintetében szembeállított a szélsőséges aszkézissel és hedonizmussal.

A Biblia szól az Úr, a szövetség, az élet, a bölcsesség, az igazság, a kegyesség, az igaz élet útjáról, de emlegeti a bűn, a törvénytelenség útját is.

V

VALLÁS

Szoros kapcsolat vehető észre a vallás és a mitológia között. A vallás abban gyökerezik, hogy az ember tehetetlen a vak természeti és társadalmi erőkkel szemben, a mitológia abban, hogy az emberi észnek elemi szükséglete a környező valóság megértése és magyarázása.

Az antik görögöknél igen magas fejlődési fokra emelkedett a mitológia, de hinni a mítoszokban nem volt kötelező. Számos művelt ember mosolygott a mítoszokon, s ezzel egyáltalán nem adott okot arra, hogy istentelenséggel vádolják mindaddig, amíg kellő tisztelettel viseltetett a várost pártfogoló istenek iránt, és elvégezte az előírt vallási szertartásokat.

A mítoszok a népi képzelet szülöttei voltak, naiv magyarázatot adtak a valós világ tényeire. Az emberiség természetes kíváncsiságából fakadtak, s ahogy gyarapodott tapasztalata, úgy tágult mitológiai képzeletének köre, s úgy vált összetettebbé a mítoszok tartalma. Noha a mitológia és a vallás különböző tőről fakad, van bennük közös is: a megszemélyesítő képzelet.

VÁMPÍR

A vámpír az európai népek hiedelemvilágában olyan halott, aki éjszaka felkel sírjából, vagy denevér képében jelenik meg, és az alvó emberek vérét szívja, lidérces álmokat küld rájuk.

VÉRFERTŐZÉS

A vérfertőzés – incestus – vérrokonok közötti házasságot vagy nemi viszonyt jelent. Idetartozik a világon egyetlen emberpárként élő ősszülők házassága. Ez a „fajtalankodásnak" nem minősített vérfertőzés összhangban van azzal, hogy a legfontosabb rítusokban feloldják a házassági és egyéb tilalmakat, s ez a gyakorlat mintegy precedensül szolgál a vérfertőzéses házasságokra egyes királyi hagyományokban: fáraóknál, inkáknál.

VIETNAMI ŐSKÉPEK

A vietnami lakosság nagy részét alkotó viet nép nagy múlttal és fejlett államisággal rendelkezik: írásbeli kultúrájának sok évszázados hagyományai vannak. Buddhista, taoista tanításokkal keveredtek mítoszaik, amelyeknek központi alakja az eget alátámasztó szellem, aki rendet teremtett az őskáoszban, egy kőoszloppal elválasztotta az eget a földtől. Népdalok szólnak szellemekről, akik a csillagokat számba veszik, akik a fákat ültetik, akik a hegyeket kiemelik.

VILÁGFA

A világfa képe gyakorlatilag mindenütt ismert az élet, a termékenység, a tudás fájaként, amely mint a világ tengelye egybefoglalja a legáltalánosabb értelmi ellentétpárokat. A világfa függőleges tagolódásában különválik az alsó (gyökérzet), középső (törzs) és a felső (ágak) rész. Függőleges irányban jelennek meg az ellentétpárok: fönt-lent, ég-föld, föld-alvilág, tűz (száraz), víz (nedves), amelyek kellő pontossággal azonosítják a mitológiai alakokat és azt a világot, amelyben cselekszenek. A világfa sokszor a világ közepe is, de a centrum, amelyen a világtenger áthalad, lehet más is. A görögök elképzelése szerint a föld köldöke Hellász szívében rejtőzött, Delphoiban Hesztiának, a tűz istennőjének a templomá-

ban volt. Úgy vélték, hogy a világ közepének harmóniateremtő szerepe van a világmindenségben. A harmóniateremtő közép pedig a rendnek és a tisztaságnak a forrása. A világmodell fogalma a hagyományokban gyakran abból indul ki, hogy a makro- és mikrokozmosz, a természet és az ember azonos: a hegynek, az asztalnak lába van, a pohárnak talpa, mintha minden az emberhez hasonlatos lenne.

VILÁGTENGER

A világtenger a hagyományokban olyan ősvíz, amelyből a Föld és tágabban az egész kozmosz keletkezett. Sumer elképzelés szerint az egész világot beözönlötte a világtenger, nem volt sem kezdete, sem vége – örök volt. A babiloni változat szerint a végtelen világtengerben nem volt semmi egyéb, csak két szörny. Az egyiptomi teremtésmitológiában kezdetektől fogva létezik a világtenger. Számos ázsiai hagyomány a végtelen és örök ősvilágtenger eszméjéből indul ki. A görögök világtengere elsősorban óriási világfolyó vagy „folyamáradat", amely körülöleli a Földet. A folyó, források, tengeráramok eredetéül szolgál, lakóhelye a napnak, holdnak és csillagoknak, amelyek belőle kelnek, és belé nyugosznak le. Hésziodosz szerint az óceán a legidősebb titánnak, Uranosznak a fia Gaiától. Az istenek az óceánt – Okeánosz – mint vénséges vén szülőt tisztelik, gondoskodnak róla, noha elvonultan, magányban él. A víz a világegyetem egyik alapeleme: minden létező kiindulópontja, az őskáosz megfelelője.

VILÁGTOJÁS

A világtojás, kozmikus tojás lényegében jelkép. Számos hagyományban belőle keletkezik a világmindenség vagy valamilyen megszemélyesített teremtőerő: a teremtő isten, néha maga az emberi nem. Egyiptomi mítosz szerint a „nagy gágogó" madár tojta világtojásból kel ki a Nap. Az indiai Védák szerint egy aranycsírából, a világtojásból jött létre a teremtő, őbelőle pedig Brahma.

Z

ZARATHUSZTRA

Óperzsa ékírásos feliratok és az Aveszta könyvek szent szövegei a fő forrásai a perzsák ősi vallása megismerésének…

Az Aveszta szerint a világ története a jó és a rossz, a teremtés ősi erői – Ahuramazda és Angro Mainju – egyetemes harcának a története.

A teremtés három periódusból állt: az aranykort felváltotta a jó és a rossz szellemek s földi híveik közötti kegyetlen harc korszaka. Ez a küzdelem világkatasztrófával végződött: a világvége előtt kegyetlen tél jött a földre, Azsi-Daháka sárkány elszabadult láncairól, és az egész világ tűz martalékává vált…

De később kezdetleges formában újjászületett.

Ahuramazda a halhatatlan szentek – amesa szpenta a nevük – főistene. Neve bölcs urat jelent, az istenség tiltott nevének helyettesítéseként szerepelt. Mazda, azaz bölcs megnevezése is ismeretes volt. A gondolkodás erejével vagy közvetítésével teremtette meg a világot, és megkövetelte magának a szellemi tiszteletet, valamint a szent tűz előtti imádságot. Az áldozati szertartások megszokott formái közül tiszteletére csak a haoma volt megengedett, a hallucinogén ital. Haoma és tej keveréke.

Mazda teste tűz, feleségei az égi vizek. Ellenlábasa Angro Mainju, a rossz, a sötétség és a halál erőinek ura, aki létrehozta a bűnt, a boszorkányságot, a telet, a halált, a betegségeket, az öregséget.

A halhatatlan szentek istenségei Mazda környezetéhez tartoztak: Vohu Manah az állatok, Asa Vahista a tűz, Hsatra Vairja a fémek, Armaiti a föld, Haurvatát a víz, Ameretát a növények oltalmazója, s mindegyiküket más-más virág jelképezte. Az állatok istenét a fehér vagy sárga jázmin, a föld istenét a futórózsa, a vízét a liliom szimbolizálta. Maga a főisten a szent elemek és az állatok

oltalmazója is volt. Közte és az emberek közötti közvetítő volt Zarathusztra vagy Zoroaszterként is ismert próféta. Az Aveszta a főisten kinyilatkoztatása, amelyet Zarathusztra a tanítványainak adott át. Igehirdetésében a legfőbb tan, hogy a világrend és az igazságosság győzelme függ az ember szabad választásától a jó és a rossz világméretű harcában. A próféta szerint az erkölcsöt, vagyis a helyes gondolkodás, a helyes beszéd és a helyes cselekedetek hármasát hirdetve Zarathusztra idealizálta az „igazhitű" gazdasági tevékenységet, amelyet szembeállított a szentségtelen nomád életmóddal. Írásai szerint azért küldték a földre, hogy az állattartásra tanítsa meg az embereket. Ahuramazda követőinek a halál utáni boldogságot ígérte, a rossz segítőit kínokkal, olvasztott fémmel és az utolsó ígérettel fenyegette, amelyet a világvégén Ahuramazda hajt végre.

Görög közvetítéssel Zarathusztra alakja az európai kultúra részévé vált. A német Friedrich Nietzsche *Imígyen szóla Zarathusztra* című művében adta a próféta szájába a szellem szabadságát sajátosan értelmező kinyilatkoztatásait. Mitra napisten kultusza is széles körben elterjedt. Ahuramazda a világegyetem alkotóelemeit testesítette meg, Mitra viszont az emberek társadalmi szerveződését. Közvetítői funkciót töltött be ég és föld, isten és ember között. Kultusza Perzsia határain kívül is elterjedt, különösen a Római Birodalomban. Az iszlám térhódítása után az óperzsa mitológia számos alakja vonult be az újperzsa nyelvű klasszikus költészetbe, s őrződött meg a hagyományokban.

POLGÁR ERNŐ

író, drámaíró, dramaturg

Bácsalmás 1954. január 27.
1972–76 az OSZK-ban könyvtáros, 1976–77 a Rádió szerk., 1977–79 az Országgyűlési. Könyvtár, az Iparművészeti Múzeum könyvtárosa, 1979–97 a Madách Színház dramaturgja, 1997-98 a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanulmányi vez., 1998– szabadfoglalkozású író, 2000–2004 digitális kiadó, hírmagazin és online galéria főszerkesztője. A www.hun-info.hu online hírügynökség felügyelő bizottságának elnöke. A Magyar Írók Szövetsége Prózai Szakosztály elnöke, kilép. A Szépírók Társaságának, a Nagy Lajos Társaságnak, és a PEN Clubnak tagja.

1981 MTA-ösztöndíjas, 1982 Genfben ösztöndíjas, 1994 Soros-ösztöndíjas, 1998 Pro Renovanda Cultura Hungariae ösztöndíjas, 2000 a Magyar Művészeti Akadémia milleniumi alkotóművészeti pályázatán „Isten madárkái" című drámája dicsérő oklevelet kap. 2005 Nagy Lajos-díj, 2005 Bácsalmás díszpolgára.

Művei

Hullámsír, Hazatérők, Ady (1983), Túl az Egyenlítőn Madách Színház Rend. Korcsmáros György (1985), Randevú Bangkokban, Elítéltek, Tűzjárók (1991), Isten madárkái (film) (1994), A sárga csillagok nyomában (1992), Légy a feleségem! (1994), A Philemon fedélzetén a világ körül (1994), Lótuszvirág (Távol-keleti történetek) (1994), A sárga csillagok nyomában (Gettó a Délvidéken), 2. bőv. kiadás (1997), Egy asszony második élete (1997), Szerelmek (1999), A Szent István parki fák (2000), Színészek és színésznők bűvöletében (2000), Civilizációk nyomában (2001), Az iszlám világ titkai (2001), Az istenek szigete (2002), Tengerek és szárazföldek bűvöletében (2002), Káma szolgája (2003), Halálos csók (2004), Hogyan lettem anya (2005). Előkészületben: Kleopátra vitorlása.

E-mail: polgerno@axelero.hu
Honlap: www,szepiroktarsasaga.hu, www.litera.hu